

Castrenianumin
toimitteita

46

Julius Mägiste

**NOORUSAJA TALLERMAA
JA KÜLARAHVAS**

Helsinki
1994

Castrenianumin toimitteita

46

JULIUS MÄGISTE

NOORUSAJA
TALLERMAA JA
KÜLARAHVAS

Toimetanud Riho Grünthal

Helsinki

1994

Castrenianumin toimitteita 46

Julkaisijat: Helsingin yliopiston suomalais-ugrilainen laitos
Suomalais-Ugrilainen Seura

Sarjan vastaava toimittaja: Seppo Suhonen

Valokuvien taitto: Markus Itkonen

ISBN 951-9403-74-4

ISSN 0355-0141

PunaMusta, Helsinki 1994

SISUKORD

Saateks	5
Jüts ja tema esivanemad	9
Meie küla	13
Vana Kaarel	14
Siimann Mulgimaalt	25
Vana Ani	32
Savi Aadam	44
Kustase Juhan	50
Nava Mihkel	62
Kustase Leena	69
Rehe Peetsu	76
Sepamutt	79
Muntri Tooma matused ja Uhmardu "vene" kirik	83

SAATEKS

Julius Mägistet (1900–1978; kuni 1922. aastani Mälson) tuntakse kui üht Eesti silmapaistvamat soome-ugri keelte uurijat käesoleval sajandil. Noor teadlane alustas oma viljakat uurijatööd esimesi samme astuvas iseseisvas Eesti Vabariigis ja sai varsti Tartu ülikoolis läänemeresoome keelte professori koha (1929–44). Sõja keeris ja saatuslikud sündmused viisid paljud eestlased välismaale, ka Mägiste, kes põgenes kõigepealt Saksamaale ja siirdus sealt hiljem edasi Rootsi. Uueks tugipunktiks sai Lundi ülikool, mille dotsendina (1950–67) väsimatu töömehe ader kündis edasi soome-ugri keeleteaduse põlde.

Mägiste elutee ja tema saatus peegeldavad mitmele pagulaseestlasele iseloomulikul kombel eesti rahva elu 20. sajandil. Üles- ja allakäigud algavad tsaariaegse Eesti vaimsest ärkamisest, rahvusliku alusega linnakultuuri võrsumisest, mida värvivad noore riigi rõõmud ja valud, kuni maailmasõda haarab ka kõige väiksemad ja vastupanuvõimetumad rahvad ja viib nad elu ja surma piirile. Kui suits ja püssirohulõhn on hajunud, alustatakse elu varemete varjus või võõral maal algusest, kui maa on Mägiste sõnutsi "*tühi ja paljas nagu Moosese esimeses raamatus*".

Käesolev raamat, paguluses elava tippharitlase lapsepõlvemälestused, on tagasivaade Eesti ühiskonda sajandi algul, tagasipööre poisipükstesse. Pealkirjas *Noorusaja tallermaa ja külarahvas* on peetud silmas kirjeldatavat ajastut, mitte seepärast, et pearõhk langeks mitmesugustele vingerpussidele, vaid rohkem seetõttu, et külaelu avaneb läbi poisisilmade. Mälestuste autor juhibki ise kõigepealt teadlikult lugeja poisiliku vaatevinkli juurde – nii rajatakse tee läbi aastakümnete – ja siis asub sümpaatselt iseloomustama Kassema küla kangelasi. Inimesed pole puhtad dokumentaalkujud, vaid kajastavad üheaegselt sajandi alguse inimtüüpe ja inimelu mitmest küljest. Nii tutvustatakse lugejale hariduseta jäänud saamatut ja eluvõõrast haritlast Vana Kaarlit, tartumaalaste hulka Mulgimaalt ära eksinud ausat, kuid viinahimulist Jaak Siimanni ja üksi jäänud Vana Ani. Kuigi tegemist on memuaaridega, mitte aga autobiograafiaga, tekib kohati mulje, et silmade ees ongi hoopis ilukirjanduslik tekst. Kolmanda isiku kasutamine jutustava mina asemel ning köitvad elulood võivad seda ettekujutust tugevdada.

Raamatu lehekülgedelt leiab lugeja viiteid ka sellele, kuidas Mägiste võttis oma esimesed varajased sammud teaduse teel. Varajast huvi keele ja keelt puudutavate tähelepanekute vastu võib aimata ms. peatükis *Siimann Mulgimaalt*, kus kirjeldatakse "...varsad hüplesid - - tokisid ja sakutasid - - need ta ristiski sellele vastavalt – ühe Tokiks, teise Sakiks".

Millal memuaarid on kirjutatud, pole täpselt teada. Oma sissejuhatuses *Jüts ja tema esivanemad* maalib Mägiste lüürilise suvise pildi, kuidas ta Rootsisis Sundis "oma paljast päälage silitelles ja piipu imeskelles jutustab muinasjutte Peipsi-äärseist paganaist, Parve Härma suguvõsast, hõimlasist ja naabreist". Kuna osal peatükkidest on mitu versiooni, mis erinevad üksteisest mõnevõrra ka stiili poolest, võib arvata, et jutustust pole kirjutatud ühe korraga algusest lõpuni. Ümber kirjutades on autoril olnud võimalus oma teksti täiendada ja parandada.

Et kirjutaja on keeleteadlane, annab ennast kohati tunda ka tekstis. Mägiste kasutab oma teadmisi tarvitades kohati väljendusrikkamaid eesti murrete (*turaldada*) või rahvaluulekeele (*lamaskelles*) erijooni, mis võib-olla mõnikord torkavad lugeja silma ja kõrva. Tihti on Mägiste eelistanud *i*-mitmust sõnade käänamisel. Vajaduse korral võis Mägiste tarvitada hõlpsasti ka oma võõrkeelte oskust. Näiteks on ilmselt keskvõrre *varisamasse* tuletatud soome keele mõjutusel. Teisest küljest on autor katsetanud ka võõrsõna asendamist oma sõnaga (*naljakas-õnnetult pro tragikoomiliselt*). Kohati pakub Mägiste ise ka lahenduse enda tarvitatud sõnale: "*ongas on jäme põlismänd*". Ka varieeruv sõnajärjekord ja pikad laused on tekstile omased.

Kuna aga antud juhtumid pole juhuslikud, vaid iseloomustavad jällegi omajagu kirjutajat ennast, on algupärast teksti muudetud võimalikult vähe. Tehtud muudatused puudutavad enamasti nimede ühtlustamist, komade kasutamist, sõnade kokku- ja lahkukirjutamist ning muid vastavaid küsimusi. Puudutamata on jäänud näiteks juba sajandi algul keeleteadlaste tähelepanu ahvatlenud küsimus, kas *pea* või *pää*, kas *seal* või *sääl*.

*

Julius Mägiste jõudis avaldada suure hulga enda kogutud materjali ja uurimusi, aga töö jäi tal ikkagi pooleli. Nii jäi tal viimistlemata ms.

eesti keele etümoloogiline sõnaraamat (Estnisches etymologisches Wörterbuch), mis on hiljem paljundatud uurijatele kasutamiseks. Tänaeni tundmatu on Mägiste ulatusliku lõunaeesti algupärase uurimismaterjali saatus (sõnasedelid on säilinud kopeerituna praeguses Keeleinstituudis Tallinnas). Märkmed Setumaalt võttis Mägiste kaasa ekssiili Saksamaale, kuhu nad jäid Rostocki kanti 1944–45 (vrd. Mägiste: Setukaistekstejä lk. 10. – SUST 159. Helsinki 1977.).

Professor Mägiste surma järel andis perekond tema teadusliku materjali üle Soome-Ugri Seltsile Helsingisse. Materjali tõi üle lahe tolleaegne Seltsi juhatuse liige, Mägiste endine töökaaslane Lundist akadeemik Pertti Virtaranta, kelle algatusel ka käesolev raamat viimaks päevavalgusesse jõuab. Suurt vaeva on materjali toimetamisel näinud Indrek Pehk ja Lundi ülikoolis oma õpinguid täiendanud Pekka Erelt, kes trükkisid Mägiste vahel raskesti tõlgendatava käsikirja arvutisse. Käsikirjutuse on läbi lugenud Helsingi ülikooli eesti keele lektor Birute Klaas. Julius Mägiste tütre Marju Mikiveri lahke abiga on võimalus avaldada ka perekonnaarhiivi fotosid. Kõigile kuulub suur tänu nähtud vaeva ja raamatu valmimise eest. Lahke tänu tuleb öelda veel Soome-ugri kultuurifondile (Suomalais-ugrilaisen kulttuurirahaston säätiö), mille majanduslikul toetusel kompenseeritakse trükikulused.

Lugejale soovime head reisi aega, mil pärastine Tartu ülikooli professor otsis lõopesi Tartumaa põldudel!

Helsingis 1. septembril 1994
Riho Grünthal

Jüts ja tema esivanemad

Jüts oli selle väikese linnuküti nimi. Tal oli täpselt samaealine vend, keda kutsuti Atsiks, ja teine temast neli aastat noorem, kes oma ristimises saadud nime ise oli väänanud Männuks ja kandiski seda nime. Nad olid puhast maatõugu ja elasid kolmkümmend kilomeetrit põhjapoolse kunagisest ilusast Tartu linnast laia tee ääres, mis lookles kahe kiriku vahet, ühes talus, nagu neid meie maal oli kümneid tuhandeid rahulisi pesitsuspaiku inimesile ja lindudele praeguse sajandi esimesel kümnendil.

Kui kiriku- ja vakuraamatuis ning vana tädi mälestusis sirvida, siis selgub varsti, et nad polnudki siia maailma sattunud päris juhuslikult. Neil oli olnud pikk rida sama tõugu maakeelseid esivanemaid, kirikukirjades kõige vanemana säilinud Parve Härmaga alates. See Härm elas Süvalõpe külas Palamusel teoorjusaegse peremehena, oli Rootsi-aegseid talupoegi ja suri hauakivi järele jätmata vana taadina 1760. a. paiku. Tema järele orjas samas talus Kudina mõisat tema poeg Aadu ja pärast Aadut viimase poeg Mart. Mardile polnud antud vanaks elada: ta suri 31-aastaselt aastal 1799. Tema ainuke poeg Madis nägi maailmavalgust alles mõni kuu pärast isa surma ja kasvas üles ema uuesti abielludes suures poolvendade ja -õdede sarjas ega pärinud isatalust muud kui väärnimede panekul saadud perekonnanime Parve.

Parve talu jäi võõrasisa perekonnale ja Madis katsus õnne koduväina. Kehv ta oli ja kerge see vist polnud. Kui ta siis ligi 30-aastase teopoisina Kustase Leenule kosja läks, viskas kositav mõrsja, talu pärija, kosjakingiks toodud rätiku kambrist üle ukse rehetuppa. Ent pulmad siiski ilmselt viimaks peeti, ja põlatud kosilasest sai Kustase Madis Kassema külas, sama mõisa all. On hämaruse peidus, miks Madist-Leenut tol muidu lasteõnnistuse poolest rikkal ajal ei saanud rohkem lapsi kui üheainsa, poja Juhani. Sellest sirgus pikk ja tugev mees, hellitatud ja isekas, ümbruse vastu hoolimatu ja peagu julm mõnikord. Kõhetukasvuline naaber Keskküla Mihkel oli ikka naljatanud, et tast oli saanud niisugune mürakas, sest et teda kui ainukest poega oli toidetud koorepudiga.

Kui 19. sajand oli täpselt poole pääl, suri Madis ja Juhani sai peremees. Esimeseks asjaks tal oli jalamaid leida perenaine. Suve otsa oli tema silmist mööda lipanud punapõseline roheline seelikuga

Marga Leenu, olles suveks tööl oma onu juures Prossal. Juhanile oli ta oma virkuse tõttu silmi hakanud. Ta laskis ühel külaeidel talle ütelda, mis ta temast mõtleb, ja kuna Leenu ka oli Juhanist hääl arvamusel, tuli kähku kosjaskäik ja pulmad. Jõe perenaine Saare metsa servalt oli küll Juhanit pidanud oma tütre saatuseks ja saatnud tunnustlevaid seenepangi Kustase elavale Leenule kostiks, aga Juhan oli oma ülbuses need jalaga ümber löönud. Tasase Leenust-mini ja Juhani peres oli lasteõnnistust terve tosin, kuid ainult viis neist elas täisealiseks. Muud kõik murdsid lastehaigused, üks suri koguni rehetoa magamispalutile vingu. Noorim poeg Gustav oli küll kidurapoolne, kuid juhtus jääma ellu. Ja kui vanim, talu pärijaks määratud poeg Jaan, enne kooliõpetaja ja siis mõisavalitseja, vaevalt keskikka jõudnuna, sellesinatse maailma tolmu oma jalgadelt raputas, juhtus nagu kogemata, et Gustavist sai Kustase peremees.

Täpselt uue sajandi alguspäevil ta tegi oma igaõhtused ratsutused pruudikoju Kaasikule ja tõi sellest oreli ja timmkaabliga tarest endale väikese kõhna nooriku Miili. Ja selle noore ema laululõõrituses kasvasid Jüts, Ats ja Männu. Vana Juhani kolmekümne aasta eest päriseks ostetud põldudel ja Jaani ehitatud hoonete räästa all tiirutlesid lõokesed ja pääsukesed, niisama kui Parve Härma ja ta järglaste suitsutaredegi ümber, ja kasvas muretu noorus vastu tulevaile muredele. Ja kui Jüts oli jälle vana mees, oli ta esivanemate ringi lõpetamas: nagu vana Härmgi, ta sõi Rootsi leiba ja vaatles lainete mängu, aga ei enam käärulisel Peipsi poole tõtleval Luhajõel, vaid Sundi ääres, just säälsamas, kus ligi kaheksasada aastat tagasi peeti nõu, kuidas Härma pere eelkäijaid ja järeltulijaid, metsikuid paganaid, ristiusule võita. Ja siin nüüd Jüts oma paljast päälage silitelles ja piipu imeskelles jutustab muinasjutte Peipsi-äärseist paganaist, Parve Härma suguvõsast, hõimlasist ja naabreist enda Juhanile, Madisele, Marjule ja Anule. Muistset lugu sellest, et ring ei ole veel lõppenud, kui see ongi täis. Peipsi ja Tartu vahel on peidus Kalevipoja mõök, sääl on reastikku Kalevipoja sängid ja muistse Vaiga linnused. Neid ei tohi unustada ei Sundi ääres ega Atlandi ega Vaikse ookeani vetemöllus.

Ammuks siis olid need nelipühad Skummeslövstrandis. Oli roheline villa lamamistoolidega ranna männihärjapõlvlaste vahel tuulevarjus. Tuul kihutas vahupäisi lainehiiglaste ulgumere poolt rannaliivale ja karjatas oma vinguva piitsaga pilvevooni Lõuna-Hallandi

metsade kohale. Ent pilvede vahelt vilksatles päikene ja lõokene lõõritas odrapõllu kohal. Küll see oli pingutav nõrkade tiibadega suruda end noolena läbi vägevate maruliste vahkude, ent tahe ja loomusund võitis võimsa vastase. Pisitillukene linnuvaim läks sülitasi kokku mere koletisliku maruvõimuga ja tuli heitlusest välja võitjana. Oli vaimu ja võimu heitlus, ja tulemuseks oli vaimu lõõritlev triumf.

Lamamistoolis rambelt lamaskelles meenusid ammuununenud lõokesed kusagil kaugeil kesa- ja ristikheina-nurmedel. Nad tiirutlesid sellesama päikese all, ent nende hääli kajatas vaikselt kodumaa kevades palju segamatumalt ja kirkamalt ega tõkestanud nende tiibu lõikava tuule vahud. Taoti nad laskusid maha heinale või rohule ja poiss, kes neid seiras, arvas igal nende laskumise kohal olevat kõrte peidus lõokesepesa. Hiilimisi ta sööstis sinna, leidmaks tähnalisi linnumune või õieli kaelu sirgupoegi, ent tühi kõik! Lõoke sähvatas taas lendu, et uuesti lõõritella ja taas laskuda ning taas petta vaest poisipõngerjat. Noile ammusteale lõõritlustele järgnenud aastakümned on olnud täis selliseid hiilimisi, sööstanguid linnulaulu ja lõokesepesade järele, ja ikka on kohale jõudes ees olnud pelgad väreleavad rohukõrred ja mustav maa. Tühi ja paljas nagu Moosese esimeses raamatus. Aga see otsitavate lõokesepesade kujutluski ja lõppematu tõotavalt kutsuva lõõritelu kuulminegi on oma iluga väärinud selle mõttetute jooksu ja sööstlemise kõige selle järele, mida on võimatu taotleda või mida võib-olla pole olemaski.

Muistse sinava taevalaotuse alt halli olevikku naastes too kunagine poiss märkab, et Skummeslövstrandi mõtiskelu kujundava kevade asemel on sama aasta sügise algus, lõikuskuu Barsebäckis, Sundi rannal. Ümberringi kuulsate Hamiltonide avarad nisu- ja rukkipõllud kombaini ootamas ja suhkrupeetide lõppematult pikad vood küürutlevaist põimijaist unistamas. Ja keset seda kõike telliskivise tare põõningutuba pääsukestega räästa all. Seda siutumist siis enne päikeseloojangut, muretu linnupere uinakule asudes, ja neid propellerita lennutiire ümber õue ja maja kogu pika päeva jooksul! Pirnipuud oma ruske viljaga akna all õõtsutavad oksid nagu päänoogutuseks, et nad kõike seda lendlemist mõistavad ja et kõike mõista tähendab kõike andeks anda, ka seda mõttetut lindude saginat ja siutumist.

Rinnuli lauale nõjatuda ja tühji silmi aknatagust elu silmitsedes meenuvad samad linnud ja habisevad aknaalused õunapuoksad

kunagi ammu-ammu, kusagil kaugel-kaugel ühe omaette oleva poisi suuris imetlevais ja ootavais silmis. Õuel rakendati hobuseid lahti kesakordusadra eest, ema kolistas kaevul piimakardadega ja pääsukesed siutsusid ja tiirutasid üle kõige nagu kupjad ja kõrgeimad käskijad. Pistsid pead hetkeks aidaräästa alla pesadesse ja taas lendu, loogas üles ja alla. Raadiot veel polnud üle maailma kisatsemas ja ilmateateid levitamas. Pääsukese lennust ennustati, kas homme tuleb ilus rukkipõimu põud või sajab vihma nagu oavarrest. Kui aidaräästaelanikud lendlesid maad ligi, riivates künnimehe selga ja hobuste ninu, oldi kindel, et pole loota kuiva ilma ega ole vaja veel rutata vikatite vahedaks pinnimisega. Ja poiss õuel oma päevasumpamisest kipitavate kuresäärtega piilus päevaloodesse ja uuris säältkil lisamärke: kas soe tulekera ometi läheb puhkama veripunaselt pilvitu taevaranna taha ja lubab homseks ilusa ümberjooksupäeva. Aga need väikesed linnud, kuidas nad ometi teavad ennustada kuiva ja vihma? Kust nad enda tillukesse pähe olid saanud sellise suure tarkuse? Sametpehme kummel õuel lõhnas, karjakell jooksiku Ristiku kaelas tilises, hobused turaldasid välja oma päevase tööväsimumuse, aga kosutust lindude tarkuse imetlejale ei tulnud kusagilt. Kuni küsimused ise seks korraks lõpetas uni kärbseist sumisevas toas rammestavalt sooja truubi taga. Tuli hää uni, kui olid lugenud oma kätteõpitud salmi:

*Olen palju pattu teind,
eksituse tee peal käind,
taevaisa hoia sa
mind nüüd oma armuga.*

Ja kõik lõopesade tagaotsimise ja pääsukese ilmatarkuse juurdlemise patud andestati ja antigi nagu redeliks uude päeva hää kosutav uni.

Meie küla

Üks Tabiverest põhja ja itta laiuvaist järvenõgudega voortest on iidsest ajast kandnud endal laialist Kõrenduse küla, ja sellele voorele idapoolsel rööbitisel madalamal seljakul on Kassema rahva talud ja põllud. Ürikute teateil on siin juba hiljemalt 14. sajandil olnud küla, mida siis nimetati *Kassevomes*, äraseletatult *Kasevõhmas*. Muistseil eesti tööühmajail oli vist alati nii kibe, et nad oma asukohtade nimetusigi kõnes ei läbenud tervelt ja lühendamatult välja ütelda ja need kärpised nii tundmatuseni, et Kasevõhmastki sai viimaks Kassema.

Päike tõusis säääl mustava Peipsi-äärse metsadeviiru tagant. Jütsi magamistoa aknast vilkus kevadeti, kui puud olid raagus ega varjanud vaadet sinna metsade põue, järv, mida öeldi olevat Jõemõisa järv, Kaiu järve kaksik. Vanad rääkisid, et nende veed jooksevad Kääpa jõe kaudu Peipsi poole ja et Kääpa jõe silla all välkuvat Kalevipoja mõök. Vanal hääl ajal, kui Kalevipoeg veel neil mail ringi liikus, siis talle *Kaiu järv oli kaenlast saadik, Peipsi järv oli põuest saadik*.

Küll see siis pidi olema sügav, imestasid Jüts ja Atski. Ja kui siis päeva jooksul päike oli teinud oma pika tiiru üle kirikutorni, Libliku metsa ja Kõrenduse voore põldude, kadus ta viimaks kuhugi selle voore taha, kus öeldi olevat Maasikmäe, Aia, Rehe ja ei tea kõik veel mis talud. Kui suviti päikesel oli eriti pikk tiir teha, heitis ta väsimusest hõõgudes veel hoopis lähemale, otse meie endi Ülemisekopli ja Sillaotsa naabritalu karjamaa põõsastiku taha puhkama. Päikese tõusu ja loojangu vahemal, kust ta kunagi ei paistnud ja kust vaid puhus külmi tuuli, oli Kudina mõisa kungas, edasi üle mustava oru Rahivere karjamõis ja Saare krahvi valendav härrasmaja parkide ja metsa paljandikus. See oli kogu meie maailm.

Vana Kaarel

Kaarli-nimelisi taate oli sajandi algusaastail meie külas mitmeid, nii et hädasti oli vaja mingit atribuuti selle nime ette, kui taheti teada, millisest Kaarlist oli juttu. Kõik need Kaarlid olid vanad, 1840-ndate kuni 1860-ndate aastate vahel sündinud, ent ainult üks nendest oli Vana Kaarel meie küla lastele. Sõnal vana oli selles nimes väga soojalt hellitav tähendusvarjund, seda peab rõhutama, sest oma-dussõnal vana võib eriti nüüdispäeval enamasti olla halvaks panev, mitte kuhugi kõlbmatu maik. Nooremad sama nimega ristitud mehed olid meie ümbruse keelepruugis tol ajal Karlad. Tol meie talu Vanal Kaaril oli tähtis kasvatuslik osa meie talu poiste lapsepõlves, sest ta armastas lapsi ja tegi meiega alati lahkesti tegemist. Ja lapsed ju kiinduvad inimestesse, kes nende vastu huvi tunnevad ja neid enda võrdsetena käsitlevad.

Vana Kaarel, nii kutsutud oma talu piirides ja sugulaste seas, Krüindal-Kaarel lähemate tuttavate suus ja Kaarel Grünthal valla-kirjas, seegi oli oma inimene Jütsi kodus. Oli Kustase kadunud perenaise, Juhani naise ja Jütsi vanaema lellepoeg ja elas koos oma valge ruunaga Allkülas, popsideriigis, talu karjamaalagendikul. Tal oli sääl pikk õlghatusega küüruvajunud vana talurehe-elumaja tüüpi maja, vundamendita kahe elukambriga maja õhtupoolses ootsas, lambalauda ja vana Valge talliks kasutatava rehega keskel ja heinte panipaigaks ja kolikambriks muudetud rehealuse ja rehelakaga teises otsas. Elamu lõunasse suunduva sissekäigu ees lahtisel, otse karjamaaga liituval õuemurul oli katmata raketega koogukaev ja selle kõrval kambrite otsas taraga piiratud poolevakamaaline nisu- ja aiamaa, millel niipalju kui Jumala vihm ja kastemäng kaasa aitas, kasvasid mõned kapsapääd, oad ja sibulamugulad. Siit üksildasest pesast ta küla kaudu pidas aastakümneid ühendust muu maailmaga, kas kõppides jalgradu mööda üle Sandri kingu ja Kooli kopli külla või kolistades vankriga üles külla või Mäele, nagu öeldi, karjatee ja Vahetänava kaudu.

Puid ega põõsaid maja ümber polnud ega vist vajatudki, sest mõnekümne sammu kaugusel karjamaalepikus oli neid igasuguseid, eriealisi mände ja kuuski, sekka mõni mahlakaskki. Lillede kasvatuses perenaiseta majas ei saanud juttu olla juba sellepärast, et alatasa kodunt ära oleval taadil poleks olnud mahti neid kasta ja

näljane talukari hooletute karjaste valve all poleks neile ka pikka iga andnud. Kurvad katsetused lillekasvatuse alal olid seda ammugi tõestanud. Siia Allküllä asudes ta oli elanud rentnikuna küla vana elupõlise koolmeistri Lille majas naabertalu Kesküla maal, samasugusel savikingul kui see hilisemgi, kuid sugulaste maal ja päris oma ulu all oli siiski vist enam peremehetunnet, ja nii ta siis oli siirdunud elu õhtupoolikuks siia lepiku veerde, varisamasse paika.

Vana Kaarel polnudki õieti nii üksik, nagu tema erakuelu järele oleks võinud arvata. Temanimeline suguvõsa oli laialine siin vallas: kadunud venna Jaani pere Maarjamõisa talus kiriku kõrval, vennapoeg Kaarel siinsamas külas Vahel, ligemaid ja kaugemaid sugulasi sama valla Margal ja Ülesool. Üks vend oli jõudnud päris jõukate kirja, olles Igavere postijaamapidajaks ja hiljem kaupmeheks Tartus. Ülesoo Grünthalite järeltulijaist oli tulnud isegi lisa baltisakslusele pärastise Tartu pärmivabriku direktori Grünthali perekonna ja Palamuse kirikuküla Goldbergide kaudu. Suguvõsas näis peituvat üritlust ja püüdlust kuhugi eemale oma ürgsest olemisest, kas või paremate püüdluste puududes rahvusest võõrdumisele.

Vanal Kaarlil seevastu polnud olnud ambitsioone. Ambitsioonide teostamine nõuab mõnikord kaasinimestest üle ronimist, mis Vana Kaarli rahunõudlikule ja hääsüdamlikule loomule polnud vastuvõetavad. Nii see näis olevat. Ta oli otsani rahul oma saatusega ja kaasinimestega, ja ilmsesti armastas kõiki neid, kui nad olid ausad ja õiglased, kuigi sõna armastus tema vanaaegses sõnavaras kindlasti hoopis puudus. Kuigi nooruses saadud jalavigastuse tõttu kõvasti lonkav jalast, ei longanud miski muu koht vana Kaarli sümmeetrilises olemuses. Tal oli peagu kolmenurgaliseks allapoole kitsenev piklik nägu tugevavõitu, veidi kongus ninaga ja pika, ajudele rohkesti ruumi jätva kolba ja kõrge otsaesisega, milles vilkusid keskmise suurusega sõbralikud silmad. Habet ja vurre ta ei kannatanud, pügas neid hoolikalt kääridega ja vahest suurteks pühadeks koguni habemenoaga. Päävarjuks oli tal suviti sajandi alguses selles ümbruses moes olnud sinine nahksirmiga kõrge siledapõhjaline müts, talviti muidugi läki, ja jalatsiks aasta läbi soliidised säärikud. Paljajalu ega pasteldes käimist ta kunagi ei harrastanud, vist küll oma vana talupojaseisuse tõttu.

Ta mäletas, et tema esivanemad olid olnud talupidajad juba väga ammu Kaiaveres Pataste külas ja säält siis mujale minema

paisatud, Margale või kes teab kuhu kõik, kui Kaiamõisa parun külamaadest tegi karjamõisa ja talunikud ajas uuesti metsa üles harima sinna, kus pärast olid Saunametsa, Mustametsa, Kanametsa ja muud hajatalud. Selleks ajaks, kui 1840-ndate aastate algul Vanal Kaarlil oli aeg ilmale tulla, olid tema vanemad jõudnud välja talupidajatena Kassema Prossale. Kaarel ise oli noore mehena talude kruntimise ajal olnud abiliseks maamõõtjale, oli tema lugupidamise võitnud ja siis nad koos olid mõõtnudki Prossa talule nii laiad maa-alad, et sellest sai küla suurim talu. Ent mõni aasta hiljem, talude ostu perioodil, nagu mingi ime läbi see talu läks Ostrat Jüri omanduseks ja Kaarlist sai vabadik-meess.

Omas pahatihti rüselevas ja kemplevas ümbruses jättis ta mingi hariduseta jäänud saamatu ja eluvõõra haritlase mulje. Ta ei tarvitanud kunagi vandesõnu, ei suitsetanud, polnud viinasõber, ei mänginud kaarte – ja seda kõike mitte sugugi patuhirmust, sest ta oli usuasjus ratsionalist. Aga need olid tal põhimõtted vist. Kui Jüts hiljem Kreutzwaldi pildiga tutvus, nägi ta, et Vana Kaarli maine pilt mitmeti sellele sarnanes. Vana Kaarel polnud küll kirjamees nagu Lauluisa, aga tal oli koolis olnud nii hää pää, et koolmeister oli pannud teda isegi rehkendust õppima, mida ainult mõne kõige selgema pääga poisiga võis juhtuda. Ja ta oli oma nooremas eas lugenud agaralt ajalehti ja kalendreid, ammutades säält oma oivalises mälus eluaeg püsivat elutarkust.

Võib-olla kõik oleks läinud teisiti ja Vanast Kaarlistki oleks saanud küünte ja hammastega elu eest võitlev ja kemplev perekonnamees, kui Lille Roosi, koolmeistri punapõseline tütar, poleks kunagi väga ammu ta kosimist tagasi lükanud. Kes teab, mis seda kosjalugu kõik segas – võib-olla eavahe, võib-olla Kaarli vigane jalg. Aga muudest kosjalugudest Kaarli puhul ei teatud rääkida, ja terve tema olemus oli seda vana-aegset tüüpi, mis kosjatulel end ei lasknud mitut korda põletada. Aga tema nime kandvas suguvõsas oli ka muidu ebatavaliselt rohkesti vanapoisse, nii et see nimi pärast vallakirjadest peagu kustus. Kes kõiki maailma asju lõppeks oskab seletada. Roosi abiellus vägeva blondi hiiglase Aunamaaga, Laari tuuliku möldriga, kes ligi kolmevakalised rukkikotid hingeldamata vankrist võis veokisse kanda. Ja Kaarli kodutee käis aasakümneid Vahetänavat pidi säält mööda. Ta peatus säält alatasa, viis möldripoistele külakosti ja laskis endale alati leiva küpsetada, pesu pesta ja rõivaid kududa Roo-

sil ilma, et keegi oleks tohtinud sellest midagi kahemõttelist ütelda või mõtelda. Kaarel ei jätnud kellegi vaeva ausalt, rahaga või hääteoga tasumata.

Haige jala tõttu Kaarlist polnud põllutöölist, ja meistrimeheoskusi ja -kalduvusi tal ka polnud. Aga hobusemees oli ta olnud lapsepõlvest saadik nagu peagu kõik külapoisid, ja nii temast siis kogu eluajaks saigi hobusemees, kes endale ülevalpidamist teenis igasuguste juhuslike ja pidevate vedudega. Tükk aega rasket veotööd oli tal muuseas olnud siis, kui ta kohale vedas uue Uhmardusse ehitatava õigeusu-kiriku hiiglaslikud kivivared. Vana Kaarli hobune oli alati varuloomaks, kui Jütsi vanaisa ja pärast vanemate talus kibedal tööajal vajati lisahobust – sõnnikuveo ja rehepeksutalguil, teetegemisel, äkke ees, saaduveol jne. Ja Kaarel oli enamasti ise ka kaasas, noorema mehena sõnnikutõstjana ja "eleja" – koormakutsarina, pärastpoole kas või rehepeksul kotimehe abiosa või aganate vastuvõtjana. Sääli oli tal muidugi eriti elav kontakt masina ümber ringi jooksvate talulastega, kes suure õhinaga olid valmis teda abistama suure aganasarja aganakuhelikku või varjualusesse lohistamisel.

Sel ajal, kui Jüts temaga oli kokkupuuteis, teenis ta suure osa oma toiduviljast ja vana Valge kaeraannustest teetegijana ehk -sillutajana. Teesillutuskohustus lasus ju ainuüksi taludel, mõisail polnud sellega tegemist. Talude teejaod olid laiali eri kohtades nii kiriku- kui ka maanteel, *suure tii pial*. Kavastu valla meeste maanteejaod olid kodunt mitmekümne kilomeetri taga, koguni kusagil Torma kandis, nii et juba teejaole sõit, kaks korda aastas, kevadel ja sügisel, oli suur vaev ja töö. Vana Kaarlist sai siis terve rea Kavastu jõukamate talude teetegija, kes vedas sinna teatud aegadel kruusaaukudest kruusa välja hunnikuisse ja ettekirjutatud ajal laotas selle tee. Lohakamad teetegijad vedasid rattarehvinga roopad tasaseks ja riputasid ainult nagu silmamoondiseks veidi sõmerat tee. Ent Kaarel oli tuntud oma kohusetundlikkuse poolest, tema oli päris tõsine teeparandaja. Tema tehtud teejao võttis teemeister ülevaatusel ikka vastu ja kiitis päälle, sest tema polnud ju mõni *teerehvitaja*.

Raske tõstmistöoga ja labidateenistusega oli Vana Kaarel oma pikad käed treeninud nii vägevaks, et kui ta väikese poisi õhku tõstis, see rippus nagu võimsa raudkraana otsas. Igal sügisel ta käis Kavastus oma töötasu-moona ära toomas, ja see tasuti rikkalikult. Siis oli Kaarlit Kustase pliidipakul või tagatoas palju seletamist selle

kohta, kuidas Kavastu pool elatakse.

Teeteosõidud nõudsid päevade viisi kodunt eemalolekut. Maanteeäärseis majades oli Vanal Kaarlil häid sõpru, kelle juures ta siis oli ööd. Kui tal Kukemetsa kruusaaugust tuli kruusa välja vedada, peatus ta maantee ääres Igavere külas ühe omataolise üksiku taadi pool, keda vigase jala ja kepitarnituse pärast kutsuti Tokionuks. Sel oli sääl umbes samasugune kõssivajunud pikapoolne majalöötsik nagu Kaarli endagi oma, ja see võis talle koduseks saanud olla.

Tokionu maksab siin mainida eriti sellepärast, et tema sõimunimest vabanemise üritus kunagi oli naljakas-õnnetult lõppenud. See oli siis, kui Maarja-Magdaleena kiriku juures teekäänul veel oli alles kõrts, mis umbes 1905-nda aasta paiku maha põles. Tokionu oli kord sääl tuju tõstmas ja külapoised olid teda narritanud tema sõimunimega. Talle oli sellest muidugi meelehärmi, ja siis ta lubas poistele viinad välja teha, kui nad sõimunime tarvitamisest loobuvad. Poisid nõustusid, leppimisviinad kallutati kurku. Ja siis poisid teatasid: *Nüüd me ei kutsu sind enam Tokionuks, vaid Tokita-onuks!* Asi läks Tokionu meelest veel hullemaks, ja ta meelekibedusel oli põhjust aina veel lisapõletusainet saada.

Jüts lõi esimesed tutvussuhted Vana Kaarliga ammu enne kooliaega neil rohkeil Kaarli külaskäikudel, mis ta tallu tegi, enamasti istudes pliidisuu ees pakul ja pererahvaga omi eluküsimusi arutelles ja lahendades. Kui talus oldi kodumail ja eviti vaba aega, võis ta sääl istuda tundide viisi. Vahetevahel tõusis üles ja tegi minekut oma alalise vormeliga: *Ei kedagi, ia istu, aga vaja minna!* Vastuseks sai ta perenaiselt ikka: *Kes sinu kodu uutab!* Ja selle pääle ta istus jälle lohutatult maha ja jätkas juttu või mängis talu poistega. Erakul oli siiski ilmsesti tarve seltskonna järele, ja juttu piisas, sest Kaarlil ei näinud olevat saladusi ega saladuslikkust nende ees, keda ta usaldas.

Jütsi mäletuses üks esimesi kordi Kaarliga kokku puutuda oli vist, kui ta säält paku otsast Jütsi ja Atsi sööma manitses. Ema pakkus poistele mannakreemi marjakastmega, aga neile see mingipärast ei tahtnud maitseda. Siis Kaarel seletas, kui karmilt tema kodus omi poisse kohtleb, ja poisid kuulavad alati sõna, söövad kõike mida ta ette annab ja sirguvad kui purikad: *Mis teil, poisid, viga! Ema annab teile koidu-une suppi, ja teie ei taha veel süüa. Minu poisid on külmas lakas heinte sees korteris, annan neile külmaõetud kartuleid ja vana Valge rokka, ja peavad ka läbi ajama!* Oli küll ime kuulda,

kuidas nii hää vanataat võib ometi oma lastele nii kuri olla. Aga ema tehtud toit hakkas seda kõike mõteldes juba palju parem maitsema.

Kaarel oli kange poisse õpetama eluliste näidete varal. Kui ema neid noomis puude otsa ronimise pärast, millega võib jala- või kaelaluu murda, oli Kaarlil õpetlik näide oma käest võtta. Siis ta seletas, kuidas tema karjapoisina oli ema keelust hoolimata puuladvas kii-
kunud ja jalaluu murdnud. Ja see murtud jalaluu oli Jütsil ja Atsil nüüd alaliseks hoiatuseks otse ihusilmade ees. Ent kui tuju tuli puu otsa minna kastanimune maha tooma või varesepesa lõhkuma (otse talu piiril, Lassi koplis oli haabade otsas eriti ronima kutsuvaid varesepesi, kus vanad varesed poiste silmad pääst tahtsid välja nokkida!), siis oli Vana Kaarli õnnetus hoopis meelest läinud.

Kui Kaarlil midagi oma paku otsas ei jäänud õpetada ega naljatada, võttis ta taskust vana hõbekella, ja siis oli vahtimist palju. Tahtis ükskord Kanepi Juhanesega kella vahetuskaupagi teha, kiitis oma uuri mis suutis. *Su kellaloks ei käi ju!* sai ta vastu kuulda. *Ah sina ütled, et minu kell ei käi?* sähvis Kaarel vastu suure ägedusega ja vehkis kella käega õhus ringi, nagu suure solvamusega žestikuleerides. Ja siis pani Jütsile kõrva äärde: *Kuule, kuda käib.* Ja kell tiksuski. Ega Jüts ei teadnud, et see uur tiksus nagu pajukile läinud uurid ikka, ainult kõva raputamise pääle ja et kogu see uurivahetus-
toiming oli ainult laste lõbustuseks mõeldud.

Nii naljakas kui see pärast lõbusat koosviibimist võiks paistagi, oli Vana Kaarli lahkumismoment siiski kõigest oodatum. Sest siis vajutati poistele veel pihku kopikaline raha, või kui taat oli eriti pillavas tujus, koguni tibatilluke viiekopkiline hõbetükk. Ja mis selle eest kõik poest võis saada – kuivanud kringli, mitu-mitu kompvekki, kui hästi läks, isegi kaardikompvekke, millede pabereist võis pärast kas või terve kaardimängu koostada, siis veel pruune magusaid kaunu ja kas või pliiatsi. Ja siis, kui taat viimaks oli uksest väljumal, olid poisid tal sabas kinni: *Sõitu! Sõitu!* Kogu seltskond ronis vankrisse ja nüüd läks kihutamine lahti Vahtänava poole, kuni Tõntsu lauda taha, kust enam alla ei maksnud minna valusalt põrutavate kivide pärast. Teel võis veel muidki küla lapsi sirutatud käsi vastu tulla, needki võeti pääle, nii et sai päris mustlaskoorem. Ja Kaarel ise nõõtas kõigest kõrist ning viibutas ohjajarudega. Lausa lüüa ta ju oma Valget ei raatsinud, kuigi see ea ja kiduravõitu kehakasvu tõttu just suur traavel polnud muude kui laste meelest.

Intiimseiks kujunesid poistele eriti käigud Kaarli kodus karjamaametsa ääres. Sinnapoole neil oli muidugi palju asja, kui karjamaapõldu Kaarli toa taga seemendati või lõigati, Luhas heina või põllutööd tehti või kui talukarjusega oli vaja asju ajada või kas või haavaplaastriks kuusevaiku tuua karjamaalt. Kui poisid veidi sirgusid, oli Luhajõeale palju asja kala- ja vähipüügi pärast, ja seegi tee viis Kaarli majast mööda. Kui mitte midagi muud, siis Kaarli kaevule suvisel ajal janu kustutama tuli minna, sääl oli ju nii hää karastavalt külm vesi, nagu ainult sügav savikaev võib anda. Kui siis uks oli krambi ja tabalukuga kinni ja omapääd jäetud lambad haledalt määgisid, oli kindel, et peremeest pole kodus. Lambail võisid peremehe äraoleku ajaks ettepanud vesi ja heinad olla lõpukorral.

Kui uksekramp oli maas, võidi sisse minna. Ega sinna niisamuti veel ei pääsenudki, tuli tükk aega krampi lõgistada ja uksele koppida. Uks oli enamasti ikka seestpoolt haagis, et kutsumata külaliste vastu kindlustatud olla. Koputuste pääle siis kuuldus vastu kodune *Mh-mh-mh-mh!* ja mõnikord ka pikemaid üksikkõnelusi. Ja siis poisid olid teretunud ja rõõmuga vastu võetud. Tuli kõigepealt seletada, mis Mäel tehakse ja kuidas elatakse, ja siis tulid muud seletused, mõlemapoolsed küsimised ja kostmised ajas tagasi kuni maailmaloomiseni välja.

Tihtipääle, kui Kaarlil polnud kuhugi ruttu, toimus sääl siis kõigele lisaks väike sümposion. Kaarel võttis muldpõrandalise eestoa jahukirstust nisujahu ja asus kooke kloppima ja väikeses malmpajas kohvi keetma. Koogipanni kõrval tassis oli lambarasv jänesejalaga. Jänesejalga tarvitati pannimäärimiseks. Sõrmed said koogitegemisel kõvasti rasvaga kokku, need Kaarel pühkis alati puhtaks vastu saapasääri, nii et ühtlasi saapad said määritud. Ja siis viidi koogid laudpõrandaga tahatuppa, mis oli pruuni kapiga poolitatud (kapi taga oli säng) ja mille seinad olid vanade pildirikaste ajalehtedega üle löödud. Siis toodi kapist suur vaasikujuline klaasist peensuhkrutoos ja kannuga piima, kui seda juhtus olema, ja suhkrut pillav maiustlemine läks lahti. Suhkrutoos rippus mõnikord, kui sipelgad kapis olid väga õelaks läinud, ka peenikese nõoriga laes, et pisikesed punanahad sinna ligi ei pääseks.

Poisid vahtisid enne sööma hakkamist veidi arglikult ringi – kodune ema koogitegemine käis veidi teisiti, ilma jänesejalata ja näppude põlle või käterätikusse pühkimisega. Ent Vana Kaarel

kinnitas: *Sööge poisid, mis te vahite! Ega ta solk ei ole!* See kinnitus viis viimaks kõik kahtlused, ja siis võis vabalt toitu nautima hakata. Vabalt ka selles mõttes, et siin keegi järele ei valvanud, et käed oleks söögi eel ja järel risti pandud, nagu kodus nõuti, ja et söögi lõpul oleks hüütud *Aitäh Jeesukesele, kõht on täis!* Pärast söömaaega oli siis mahti ka Kaarli huvitava majapidamisega ligemalt tutvuda. Eestois oli seinadel kiilide otsas range, valjaid ja hobusekurinaid, ja kaks-kolm põletatud mustritega valget kirstu (neis muuseas olid hoiul vana Valge kaeradki), mida maksis uurida. Ja tagakambris lauasahtlis oli talletatud kõiksugu varandust, osalt rännakuil leitud, maanteilt üles korjatut, igasuguse torsolikkusega hobuseraudadest kuni neetide ja nõoriotsteni. Kaarel oli väga kokkuhoidlik mees, tema juba midagi minema ei visanud, ja poistele oli sellest kõigest silmarõõmu, kuigi katsumisest said sõrmed roostega kokku. Kappigi võis vaadata, sääl oli pääle muu vanu kalendreid ja ajalehti, Kaarli kunagise lugemishiimu tõendeid, ahtraid hariduslätteid. Oli luba üle kõrge pakuga ja puu-pööraga varustatud ukse laudaks kasutatavasse rehetuppagi põigata ja sääl lambakõrsikute päid silitada. Säält pärast üle lirtsuva Tõntsu heinamaa, Sandri kingu ja oma kopliaru koju sibades oli kindel teadmine, et Kaarli külalisena jälle oli midagi hääd ja ülendavat kogetud.

Jütsil ja Atsil oli maast madalast, nagu enamasti ikka nende taolisil poistel, kireks saanud kalastada ja vähki püüda. Madalas, kohati siiski haudlikus Luhajões oli neil selleks võimalusi, vanemad poisid oma eeskujuga olid selle kire sütitanud. Aga alati polnud vanemaid ja suuremaid kaasa minemas, ja siis ei saanud emalt kuidagi jõelemineku luba: *Kukute kaelapidi vette!* Kui Vanal Kaarlil juhtus aega olema, tuli tema appi loanõutamisel: pakkus end kalastuskaaslaseks, ja kalaretk saigi teoks. Temal endal polnud kalapüügi kui spordi või lõbustuse vastu mingit lõbu, aga tema sai lõbu sellest, et teistele oli sellest lõbu. Ja siis joosti kolme-neljakesi (Atsi-Jütsi väiksemgi vennapõngerjas oli tihti nagu tila taga!) jõeale Kaarli maja juurest, mille rehealuses enamasti hoiti kala- ja vähipüügiriistu, liiv paari teibast tehtud mütaga või kahavõrud seljas. Päeval püüti liiviga, tuli päämiselt peenikest kalapuru, ja Kaarel oma tugevate labidamehekätega oli siis see, kes mütaga oli päämürategija ja vee porile müttaja. Kui vesi oli parajasti sogane ja hoolega koldeisse taoti, tuli ka vähke, ja mõnikord väikesi vähijõnglasi nii et vaeva oli nende jõkke tagasi loopimisega.

Kahaga öisi vähilkäimisi oli ainult paaril korral, aga need olid seda meeldejäävamad. Kahadele lõiguti igauhele jõeääres lepavars, jagati iga mehe pääle teatud arv kahavõrusid, milledel olid nülitud konnad söödaks ja siis jõekallast pidi päri voolu minnes korrast lasti kahad reastikku sisse ja igamees tõmbas tüki aja ootuse järele omad kahad välja. Õhtu päevaloojaku ajal hakkavad vähid jões koldeist välja tulema, et toitu otsida. Meie vähiseltskond läks selleks ajaks jõele, siis oli lust ja rõõm kaldakühmu tagant vahtida, kuidas nad sääli kahade poole roomasid. Paar väikest olid juba kahal, siis korraga juhtus tulema neist suurem, see kihutas nad jalamaid minema. Ka vähiriigis paneb tugevam end nõrgema üle maksma, sai meile selgeks. Ja Vana Kaarel vahtis oma tõntsuvate silmadega seda imelikku lugu sama põnevusega kui ta hoolealusedki. Aga hiirvaid pidi olema siis, ja üldse kogu püügiaja peagu kikkivarvul käima. Kõvemat juttu tohtis ajada alles koduteel, kui vähid juba seljas kottides krobisesid.

Palju oli poistel Vanalt Kaarlilt kuulda ja õppida tema alati sõbralikus seltskonnas. Isegi oma esimesed kidurad ja kõverikud võõrkeelte teadmised sai Jüts juba enne kooliaega tema käest. Krimmi sõja ajal, kui Kaarel oli veel poisikesena Prossal, oli külasse olnud majutatud umbkeelseid sõdureid, neilt siis ta oli kuulnud vene keelt ja kuuldu hoolega kõrva taha pannud. Üks, vist saksa päritoluga, oli talle isegi saksa keelt õpetanud, millest kõigest tal veel olid kolm keskse tähtsusega sõna tõlgetega meeles: *Nuga – messer, lusik – lehver, taldrik – teller*. Hiljem vanema koolipoisina alles Jüts tegi võrdleva uurimise varal selgeks, et Kaarli õpetatud *lehver* peaks vist saksa *Löffeliga* identne olema.

Vene keelt oli ta muidugi üks ja teine kord hiljemgi kuulnud Mustvees ja Ninal laadal käies, arvatavasti vana Kustase elumaja telliskivipõletaja Mikulgaga siinsamas karjamaaveerel kokku puutudes, vene pottseppadelt, müürseppadelt ja kalavenelasilt, keda Mäel ikka ja jälle oli näha. Vene keele oskuses oli ta nii kindel, et oma kalendri sabavärsside meetrika järele selles isegi võis omamoodi värssse teha. Maarjamõisa tallu vennapoja poole piima järele minna kavatsedes ta seletas Jütsile ja teistele: *Sahvtra utrom moi jehkaat, Maarja moisa moloko vesaat*.

Jütsi isa mäletas, kuidas Vana Kaarel oli Mustvee tänaval vene poisikese ja plika kaklemisel asjasse segunenud. Tüdrukut, kelle

poolel olid tema sümpaatiad, ta õhutas poisile kõvasti võmmu andma: *Tihvka, krepka, tihvka, krepka!* Aga poisile ta näitas ähvardavalt ja hoiatades rusikat: *Moi mamkale kaasit, mamka tegele kulaki tastit!*

Missugune edu tal oli selle tüli vahekohtunikuna, sellest ei tea ajaraamatud kindlamat sõna öelda. Aga ka maakeeles segas ta oma kõnesse mõnikord värsistuskatseid, võib-olla juba muilt kuulduid või kusagilt loetuid. Mooses olevat keelanud juutidel liha süüa, ent ega need sellest hoolivat: *Juut tappis siga Moosese templi taga!* Ja vana-aegsest nekrutivõtmisest kõneldes ta lõpuks lisas:

*Siis rikkad maksid rahaga
ja vaesed pidid marssima!*

Aga nii uueaegne inimene ta oli, et vanade naiste kaasitustest ta ei mäletanud midagi. Ent seegi mees, väsimatu oma igapäevases töös ja laste armastamises ja õpetamises, hakkas otsa väsima Esimese maailmasõja lõpupäevil, kui ta juba oli vist tüki maad üle seitsmekümne vana. Tal oli Laenu- ja Hoiu Ühisuses kiriku juures higiga säästetud ligi kahesajarublaline hoiusumma, selle ta lõpu lähenemise aimuses testamenteeris Kustase ja Laari möldri poistele, kokku pooletosinale. See testament käis hästi kokku tema sõprusega, mis tal elu aeg oli olnud laste vastu. Raha muutus duumarubladeks ja viimaks nulliks, kuid häätegu oli tehtud ja soendas selle osaliste meeli veel kaua tagantjärelegi. Vana Valget ta kellelegi ei saanud pärandada, see oli ära väsinud juba enne peremeest ennast. Siis ühel sügispäeval tõi talu karjus Mäele teate, et Vana Kaarel on kodus kukkunud vastu lauanurka ja lamab abitult. Ta viidi Mäele ta erakumajast, teda arstiti koduste vahenditega mõni päev, kuid tagajärjeta. Viimne väsimus oli võtnud vana mehe, kes ligemistele alati oli nii hää, et seda ümbruses peagu naljakaks peeti. Sugulased Maarjamõisalt ja paarist muust pagast ja paljud sõbrad saatsid Vana Kaarli sinna, kust tagasi ei tulda.

Kaarli matusega juhtus veel selline väike pahandus, et teda ei maetud sinna, kuhu ta ise soovis. Ta oli koos vennapoegadega lasknud taguda endale ja Maarjamõisa rahvale ühise raudtara, kus pidi olema kaitstud ilmarahva sõtkumise eest. Ent selgus, et sinna ei mahtuvatki. Ja siis ta viidi suure surnuaiaristi veerde, kus tal enne puhkas sugulasi. Ja sellest oli see kasu lõppeks, et mõni aasta hiljem sinna kõrvale püstitati Vabadussõjas langenute marmorist mäles-

tusmärk.

Nii sai Vana Kaarel omale viimaks naabriks meeste vaimud, kes niisama nagu tema isegi, ligimistele ja omale maale tegid häätegid, mida kõige tänulikumgi järelpõlv küllalt väärilt ei oska hinnata. Kihelkonna pastor tuli pärast seda igal surnuaiapäeval just sinna Kaarli ja vabadussõdalaste juurde oma jutlust pidama, ja tema vanadel kõrvadel võis hää olla kõike seda nii lähedalt kuulata.

Siimann Mulgimaalt

Jaak Siimann Hellest oli eksinud ära tartumaalaste hulka. Kui Jüts temaga kokku puutus, oli tal viiskümmend kuni kuuskümmend turjal, ta polnud veel välja teeninud tiitlit Vana, nagu seda olid auga teinud Vana Aadam, Vana Kaarel, Vana Ani ja teised Vanad, kas või naabriperemees Lassi Vanagi. Ta kündis ja külvas vähemalt aastat kümme Jütsi isa maid ja omamoodi võis ka juba viimaks kõike seda, mis selle maalapiga oli ühenduses, nimetada peagu omaks.

Siimann oli väheste ja kaalutud sõnadega mulgi mees, kes enese minevikust ega Mulgimaast pikalt ei rääkinud ega vist tahtnudki seda teha. Ta oli sündinud Helme talus, mis tema varases nooruses vist vanemate või vähemalt ühe vanema surma tõttu oli läinud võõrastesse kättesse. Jaagul hakkas nii õige varakult võõraste juures elamise ja võõraste orjamise põli. Muidugi karjaseamet kõigepäält, aga vahepeäl oli tulnud tal pimedada sandi vedajanagi leiba teenida. Ta tunnistas ise, et ta seda ametit just armastusega polnud pidanud. Mitu korda oli ta vaest santi kiusanud ja lasknud üle kraavi hüpata, kui kraavi polnudki, hõigates: *Sant, hüppa, siin on kraav!*

Siis ta oli sattunud Valka, kus oli olnud töös puuseppade ja ehitusmeistrite juures ärides ja viimaks koguni linakaupmehe selliks, millise karjääriredeli kaudu oleks võinud hästigi ülespoole ronida. Juba oli tal naine ja laps, saksa keel kenakesti suus ja sugupärast läti keeltki. Aga siis need linaostuliigud ja muud viinavõtuharjutused olid temast teinud joomari, kelle käes purunesid kõik kodanliku elu alged ja kel tuli kätte kodutu juhutöölise järg.

Uus sajand oli kaheksa-üheksa aastat vana, kui Siimann oli tööotsaga jõudnud Saare krahvi metsa liiprilööjana. Teenitud raha viis ruttu ja tihedalt Saare kõrtsimehele Londonile. Jütsi isa oli viimase hää sõber ja sai Saare kõrtsis Siimanniga jutule. Mees igatses külmast metsast ära soojemale talutööle, London soovitas teda kui ausat, kuigi viinahimulist meest, ja tehtigi sulasepalk. Siimann viskas oma liiprikirved rekke ja sõitis uude töökohta. Kahtlesid nii palkaja kui palgatu, et eks näe kui kauaks seda kaupa saab. Ja kõikide imeks saigi sellest kaup, peagu elu lõpuni.

Siimann võttis algusest pääle teiste talutöölistega võrreldes erilise asendi: tema voodinurk peretoa tagaotsas akna all oli puutumatu, voodile ei tohtinud keegi istuda, veel vähem pikali heita, tema

käterätikut ei tohtinud keegi muu puudutada, tema ei söönud putru kunagi teistega ühisest kausist ega pistnud oma lusikat teiste tongitud võisilma. See tõi peretoa patriarhaalseisse ja primitiivseisse söögi- kombeisse teretulnud uuenduse. Tal olid toitudegi suhtes omad erinevused ja -harjumused: hernesupile ta segas teiste imestuseks hapupiima, perenaiselt tellis endale uue kruupide või tangudega segatud kartulipudruliigi, mis varsti teistelegi sai mulgipudru nime all maiusroaks. Ja ta kiitis ja kirjeldas mulgi kama niikaua, et ta viimaks sai oma valdusesse parajad portsjonid herneid, nisu jm. teravilja, mille ta siis oma retseptide järgi prepareeris idandatud ja ahjus kuivatatud kamasegatiseks ja Kivisiku veskil jahvatas kamajahuks. Säält siis sai hulgaks ajaks kamakäkki kui ka -körti, kõik kiitsid seda, ja see sai talus edaspidi igasuviseks ootetoiduks ja vahepalaks. *Jätka Jumal järve vett, kamajahu kotis küll*, võidi nüüd heinaajal muretult vanaaegsete sõnadega naljatada.

Siimanni mulgikõnega harjuti ka varsti. Vana Tartumaa talu sai sedaviisi veidike mulgivõõpa, mida sugugi pahaks ei pandud. Siimanni eesnimigi oli siinpool haruldus, selles oli Jütsil enne teadmine ainult tädi Leena jutustusest, et sügisel rukkinaprade koristamise ajal vareseeit olla varesetaadile kurtnud: *Juak, juak, naprad viiasse!* Jaak paistis siis olevat nagu varese naljanimetus, ja nüüd siis seisis elav mees Jaagu nimega, kuigi seda nime Siimanni kõnetamisel keegi ei tarvitanud. Oleks nagu olnud ebaväärikas seda meest tema eesnimega kõnetada nagu mõnd sulase- või karjapoissi, meest, kes korralikult suges oma juuksed ja, kui vähegi mahti sai, ajas noaga siledaks lõua, hoidis hoolikalt oma halli kaapu ja eelistas põllulgi pastlaile säärikuid, kui need just ei juhtunud lagunema ja raha oli napp uute ostmiseks.

Selgus varsti, et pikemast antvärgi- ja metsatööliseelust hoolimata Siimannil oli vanu häid kogemusi põllutööst. Talle saadi kevadel vahetevahel usaldada isegi *kilimitt* külvitööks. Jüts küll pärast, võrreldes isa ja Siimanni külvist tärganud orast, märkas, et Siimanni oma polnud nii ilus ja ühtlane, külviesi oli mõnes kohas veidi hunnikus ja teisal hõredamini teri täis olnud, kuid vili võrsus sügiseks ikkagi ka Siimanni külvitükkidel, ja iga aastaga ühtlasemalt. Hobustega ta oli varsti suur sõber, nagu õige künnimees peabki olema. Ühel suvel ta kündis kahe märaga, kel mõlemal olid varsad. Nende varssadega ta sõbrustas künnivaol ja adrakäärakuil, pistis

nende karvastesse koonudesse vahetevahel taskust võetud koorikud ja varsad hüplesid ta järel ja toksisid ja sakutasid teda ninadega. Need ta ristiski sellele vastavalt – ühe Toksiks, teise Sakiks.

Ja ega tal heinatöögagi raskusi olnud, kuigi vikati löe otsa panemine alguses veel ei õnnestunud – see ongi ju kunst omaette, mida ainult kutseline põllumees oskab. Pääsi oli aga, et varsti nähti, et Siimann iga tööd teeb kui oma, täie andumuse ja peremeheliku kohusetundmisega, ja nii temast pikapäale sai peremehe asemik ja omaalgatuslik eestöotegija nii põllul kui heinamaal ja metsalõikuselgi, kui nüüd eestöotegijast ühes keskmises talus saab rääkida, kus niideti vaid viie-kuue vikatiga ja künti ainult kiirel hooajal kahe hobusepaariga, enamasti siiski ühega. Teda võis igalepoole, kas või linna, talu usaldusülesannetega välja saata, talle võis alati kindel olla.

Viinaorjus nagu oli jäänud unarule justkui vana kurjade keelte jutt. Aga esimesil aastail siiski tuli mõningaid tagasilangusi. Kevadtalvel, kui oli talus töö poolest vaiksem ja aasta palgaraha oli taskus, hakkas see säääl sügelema ja Siimann võis mitmeks päevaks ära kaduda. Oli laiutanud jälle Saare või Pataste kõrtsis, eriti Saarel vana tuttava Londoni juures, kust ta jälle koju saadeti, kui lugu näis liiale minevat. Oli siis tagasi tulles nagu läbi pekstud, oigas ja kahetses nagu ikka iga aus joomar. Paaril korral tulid joomatuurid päale just kevadtöö hooajal, ja siis tikkus tüli majja – raske oli äkki saada asendajat. Ühel talvisel joomaperioodil olid rahad Saarel otsa lõppenud ja siis oli tehtud ühe Saare valla taluperemehega sulasekaup, kirutud vana peremeest ja saadud joomingu jätkamiseks käsirahagi. Aga kui need rahadki olid läbi, kõmpis Siimann jälle koju, seletas kõik omad seiklused ja käsirahalood ära ja saatis käsiraha tagasi. Mõne aasta järele jäid pummelustuurid hoopis maha, siis võeti viina vaid kodus, kui oli külmast tulnud või muidu midagi pidulikumat, ja külatalguil.

Talutööde vaheaegadel Siimann veetis aega meeeldi treipingi taga vanas rehekambris. Puusepaveri temas lõi keema – tuli siis säält primitiivsest töökojast talutarbeid ja tarusid, ükskord säääl valmis koguni kannel, ja siis selgus, et Siimann oli kandlelööjagi ja vanade tantsuviiside tundja. Jütsil mäng ei edenenu, Atsil see läks paremini, aga päris osavaks kanneldajaks sai talu noorim võsu. Taluhoonete remondid, usteõiendused ja katustelappimised, needki olid Siimanni vaba aja veete tööd. Laudale ta ehtas otsa sealauda, tehes ise nii

müürsepa- kui puusepatöödki.

Niisama nagu Siimann võttis omaks talutööd ja mured, samuti ta võttis omaks selle noorusegi, kolm poisipõngerjat. Saunas ta küüris ja nühkis neid ja tõreles, kui kõrvade uhtmisest püüti kergelt pääseda. Ta mängis nendega pühapäeviti kaarte – viitlehte, paaristurakat ja hiljem kuutkümmetkuutki. Tema juurde hoiduti pikalt põllult koos koju kõndides, temal oli midagi rääkida, ja ikka elu päeva-poollest. Oma ja teiste elu varjukülgi ta kõne alla ei võtnud, ja tema jutt oli päris meisterlikult pedagoogiline noorte kuuldes – ei vandeid ega vägisõnu. Kuigi vanade seltskonnas tal *kurrit* lendas sageli. Aga tema jutud ja teod olid vanadegi seltsis ikka nii täismehelikud ja tõsised, et neist anekdootegi järele ei jäänud, ja tema elulookroonika paratamatult on üksluine ja igav, kui mitte arvestada tema varasema viinavõtuga ühenduses olnud lugusid, millest talu noored palju kuulda ei saanud. Suur naljamees ega sugugi luiskaja ta polnud, isegi kalastusretkedel.

Kalastaja ta oli kirglik, ja see kirg temalt kandus poistelegi, kellega ta vabal ajal, eriti pühapäeviti koos Luhajõel ja naabruse järvedel seda kirge rahuldamas käis. Luhajõe liivimüttamistest ja öistest vähikahal käimisist pole mõtet pikalt rääkidagi. Nende plaan võis äkki tulla ja see oligi jõe läheduse tõttu alati kergesti teostatav, kas või kibedal heinaajal, kui muud pidasid lõunauinakut. Saare ilusale metsajärvele mõisakülje all oli ju ainult kolme versta matk, kuid kahe teise juurde oli tee poole pikem, üle Särje küla ja Ristimuru metsaala, kus oli peatus oma talu lahke popsipaari pool.

Järvel kalastus oli keelatud, need olid mõisate järved, ja säääl olime siis nagu varguse pääl väljas. Kõik kalaspordihimulised küla-mehed pidid nii oma õngekonksude vettelaskmise pärast südame-tunnistuse piina tundma, ega meie üksi. Saare rohelistemütsiline metsavaht oli küll Siimanni vana tuttav, seda ta ei kartnudki. Säääl oligi vanamees nii julge, et viskas õnge otse mõisa pesukoja külje alla ilusale liivarannale, säääl oli latikaid liikvel. Kodule lähemal, külapoolses järve otsas, Mädajärve ligiduses kidurate mändide ja sookaelte vahel ei tasunud tema arvates kalu konksuga sööta, säääl tikkusid konksu otsa ahvenapirulid, nagu ta ütles väikesi kalapoegi, ja isegi kiisad. Aga poistel oleks küll meeldinud just säääl, sest nii ahvenad kui kiisad on virgad nokkima ja viivad õngekonksu ühtelugu vee alla, nii et õngitsejal ei hakka igav, kuigi nad kalakoti kaalu ei

tõsta palju. Kaiu ja Jõemõisa järvede vahelisel Pedassaarel oli põnevam istuda, sest säälse metsavahi mõtted olid teadmata, aga säääl maksis istuda lihtsalt loodusilu tõttu – oli kuiv metsatukaline ja põõslik püügimaa, kus tihti näkkasid kuldläikleva soomusega roosärjed. Järvepüügile mindi harilikult pühapäeva hommikul koidu ajal, tubli leivakott ja kalakotid seljas, täismehe tunnetega, ja jõuti koju alles õhtuks väsimusest valutavate sääremarjadega.

Kuidas vana Siimann seda viitsis, kes pidi esmaspäeva hommikul jälle olema kõvas talutöös, seda poistel ei tulnud mõtesse kaaluda. Ent palju lõbu sellest oli – õngekorgi valvamisest ja söödaussile asjatundlikust sülitamisest, kalapirulite kaldale pildumisest, leivakoti tühjendamisest mättal, vana õngitsejameistri elutarkadest vestlustest kas või selle kohta, kuidas kunagi väga ammu Maarja-Magdaleena kirik oli varemeisse jäänud ja ümberringi oli olnud sügav mets, et karu poegadega oli varemeisse pesa teinud, või sellest, kuidas Mustvee–Tartu teest veidi eemal Vedumõisa künkal, Kukemetsa läheduses, kükitavat hiiglaslik rabakivi (sellest oli poistele ka isa seletanud), mille küljest lind nokaga viivat iga aasta killukese, ja kui niiviisi kogu kivi olevat ära viidud, siis tulevat vanarahva jutu järgi maailma lõpp. Oma metsatööl ja linnasõitudel oli niisiis Siimann kuulanud ka siitkandi rahvapärimusi. Kui Esimene maailmasõda oli puhkenud ja poisid leheteadete põhjal seda asja arutasid õngeridva taga, siis Siimann tegi sõja kohta omapoolse prognoosi: *Poisid, selle sõja järele tuleb Roots oma osa, oma maad siit pärima!*

Kui Siimann tallu tuli, olid Jüts ja Ats juba algajad koolipoisid üle põllunurga naabruses asetsevas külakoolis, mille ümarpalgilisel seinal ilutses riigikeelne silt *Kassemaskoje valostnoje utshilishtshe*. Siis ta ühe sügispoolaasta jooksul, kui juhtus olema vihmane, küütis neid hobusega Köstrimäe kooli. Ja viimaks tulid pikad aastad linnas koolis, kuhu olid pikad sõidud ja alalised linna- ja vaksalisõidud moona ja kütusekoormatega. Niisuguste kaugel maa tagant koolis käivate poiste isad on pidanud tegema küll kokku mitu maailmareisi oma rehvide ja reejalastega, ja tegi neid maailmareise Jütsi ja Atsi isagi nurisemata.

Ent tunduv osa neist sõiduvaevadest, mis tihti algasid ühe kukelauluga ja lõppesid kodutalli ukse ees alles järgmisega, tuli läbi teha Siimannilgi. Aga tema oli kord juba kõik siin talus võtnud

omaks südameasjaks, ja nii ta võttis osa neist kooolitusvaevadestki. Ka tema oli alati isal ja emal hoolega abiks märssi istmeks ja karvatekki jalgade kaitseks kohendamas ja täislaetud vankriga maantee-roopail ja lumeviidakuil kiikumamas. Eriti tee Kilgist linna, suvel auklik kivitee ja talvel merelaineliseks sõidetud sahkamata reetee, peksis kühmu haigeks, nii et seda tuli pärast kodus kaua vastu uksepiita masseerida, ennekui jälle vere liikvele sai. Siimann arvas, et kõigest sellest peaks olema vähemalt keelteõppimise kasu, sest palja maa- ja vene keelega pole laiemas maailmas suurt pääle hakata. Tema pidas saksa keelt, mida ta ise oskas, maailmatundmise võtmeks ja oli nagu mõni balti sakslane selle keele tähtsust poistele, selles küsimuses kooli ja kodu mõjul õige kriitilisile, rõhutanud. Teda ju see keel oleks peagu aidanud linnasakste seisusesse, kui mitte poleks olnud viina. Pikal linnateel oli seda kõike aega pikemalt arutada ja piitsavarrega möödalibisevaile taludele ja metsadele viidates ja igavust peletades kaassõitjaile seletada, mis sellel teel kõik oli juhtunud. Sedasama tegi alati isagi, eriti just tema, aga paljusid lugusid oli ka Siimann kuulnud siit ja säält.

Nende väsimatute küüdimeeste jutustusest oli pikapääle selge, keda ja kus Kiriku- ja Kukemetsas oli röövitud, kuidas onu August oli purjuspäi reega sõitnud Igavere silla alla jõkke ja ainult joodikule omase õnnega elusalt pääsenud, kuidas vana Kuslapuu Ott Igaveres pärast enda matuserongi kojutulekut oli olnud juba kodus ees ja vahtinud oma rehemaja olviaugust ehk unkast, kuidas kibe kihutaja Prossa Jüri oma noore inglise segaverelise hobuse oli Vedu kaskede all surnuks sõitnud, mis kõik Kobratu taga Karusool oli vanal ajal juhtunud jne. Ega nii igavust ligi ei pääsenudki, kuni juba kord Kilgi ja Kõrveküla vahel Inglisemäel linnatornid, või nagu "ümbert nurga" tavatseti ütelda, saiasarved paistma hakkasid ja veel väikese vaevlemise järele tädi majakese hoovivärava raudne kang alla kolksatas ja sõitjad maha kortsunud riideid siluma, kangestunud liikmeid sirutama ja teetolmu või õlekõrsi maha raputama said ronida.

Ka oma vanaduspäevade kindlustamisele mõtles Siimann tõenäoliselt, kui ta ostis Sepamutilt kolmekümne krooniga vana tugevate seintega endise külasepa maja, et seda üle viia talu eraldisele põllutükile, kus kunagi oli olnud vabadikumaja, ja sinna vanuigi vaikselt elama asuda. Ent siis ühtäkki Siimanni seitsmekümneandat eluaastat käies astus tema ellu üllatav muutus. Jütsi isa kui isamehe

saatel ta sõitis kosja küla lähedase Suka peretütrele Roosile, kes oli olnud abielus Pataste külas taluomaniku Reimaniga. Roosile oli vaja meest majja, kes tal aitaks ta vallatuid poisse kasvatada ja talu korras hoida. Siimannil oli tubli mehe kuulsus, tema võetigi Patastel vastu koduväiks ja uueks peremeheks. Mõne aasta ta elas säääl peremeheisuses, käis oma endise pere poegigi veel paar korda linnasõidul külastamas, jättis oma peremehehobusegi kojusõiduni selle maja hoovi hoiule, mille kuurile ta kord oli uue katuse meisterdanud.

Aga kauaks teda enam siin maailmas polnud: peremehepõlves vallutas teda taas vana viinanõrkus. Raha oli ka laiemalt viinaostudeks, ja ühel hommikul leiti ta voodist hinge heitnuna, viinapudel padja all. Vana aus Helme mees viidi kui Pataste küla peremees Maarja surnuaiale oma vaheldusrikka elu väsimust välja puhkama. Tema viimane kasuisaperiood ei andnud küll oodatud tulemusi: ühest ta kasupojast sai, muidugi mitte tema süü läbi, pikanäpumees. Räägiti, et 1940-nda aasta juunis, Pataste lähedalt pärit olev nõukogude võimu miilitsamees Villmann oli Siimanni talu ühe Reimani võtnud vallast küüditatute nimestikku ja lasknud maalt välja saata. Tartus olevat võimud talle andnud noomituse, et ta oli oma suurest vallast leidnud ainult ühe küüdituskaristust vääriva kulaku. Kodu naastes Villmann (endine aktiivne sotsiaaldemokraat) oli oma ligemaile öelnud: *Vargaid on ju alati siit Siberisse saadetud, mina saatsin nüüd ka ühe.*

Vana Ani

Suur köögikohuste täitja peretuba oli jõulupühases korras. Põrand valendas jõulueelseist küürimisist, kolm voodit seinte ääres – sulasepoiste ja Vana Ani omad – olid korralikult üles tehtud, söögilaud kesk tuba akna all kraamitult puhas, hiiglaslikul pliidilgi ja selle kõrval riiulil pannid, pajad ja anumad kõik omal kohal. Vana kadunud Kustase Juhani seinakell toa tagaseinas peagu laeni ulatuvas kapis ainult oma lonkava tiksutaktiga meenutas, et on olemas aeg ja ruum. Talurahvas oli läinud jõulu esimese püha kirikusse, ainult poisid olid kõva pakase tõttu koju jäetud. Ja Vana Ani, vallakirjas Kaarel Ani, alaline köök-peretoa elanik ja pliidipoolse voodi ainuomanik, kes kunagi kirikus ei käinud ja üldse haruharva kodust väljapoole sattus, oli kodus.

Kui Jüts tagatoast tuli, istus ta oma tavalisel piibupopsimiskohal pliidisuu ees pakul, hoidis imelikku vana paksu raamatut käes ja ümises omaette laulu, kirikulaulu ilmsesti. See oli Jütsile uue, täiesti tundmatu külje avastus Vana Ani salapärases ja kinnises olemuses. Muidu nii ligipääsmatult turtsakas taat oli erandlikult härdas meeles. Jüts seisis pliidi veerel, küsitles ja kuulas vanamehe seletusi vanast ajast ja vanadest, ammu olematuist inimestest. Ani emast, kelle lauluraamatust ta siin parajasti oli laulnud, ja eriti salapärasest ja muinasjutulisest vennast Jaanist.

Ani vanem vend Jaan oli olnud tore pikk noor poiss, ja siis ühel päeval olid tulnud soldatipüüdjad ja viinud tema enesega, ja nii ta kadus. Vanasti, näed, ajas kroonu noori soldatiealisi mehi taga, nad päästsid end soldatite otsimise aegu peitu pugedes, kas või külma talvisesse lakka heinte sisse, kus neid hork õudselt käis painamas. Krimmi sõja ajal oli Peterburi maanteed pidi liikunud tohutud väehulgad. Siis oli ühel päeval Uhmardu kõrtsi sisse astunud tore pikk sõjaväeülem ja oli sulaselgelt "maakeeli" küsinud, kuidas Kassemal Kustase Juhani elab ja mis Ani Kaarel teeb. Vana Ani arvates see võis just tema lihane vend Jaan olla. Ja see oli viimane teade kroonumehest Jaan Anist, kes oma elus siis vist ikkagi oli kuhugi välja jõudnud, kuhu ta lühike ja rässakas Kaarlist vend alt üles vaatas ja mäletas kallil jõulupühal. Jaan oli jäljeta kadunud, ema ammugi surnud, isa nii ammu siit ilmast lahkunud, et keegi ümbruses teda enam meelde ei teadnud tuletada, ja Vana Ani istus üksijäänuna

siin köögisuitsuses peretoas paku otsas või oma voodi äärel, popsis piipu ja mäletas asju ja aegu, mis kedagi teist pääle tema ei olnud huvitanud ja nüüd ainult veel väikese Jütsi meelest olid vestmist väärt.

Aastate jooksul Jütsile selgus pikapääle selle vanataadi olemus ja iidne sidevus talu- ja talurahvaga. Vana Ani ema oli 19. sajandi alguses sündinud siinsamas Kustasel peretütrena, talu kandis koguni tema isa või vanaisa nime. Aga neid oli olnud hulk tütreid, kes kõik olid saanud mehele maatameestele nagu tema isegi. Hiljem hoopis seletamatuiks muutunud põhjusil oli tema õde Leenu saanud talu perenaiseks, pärast seda kui Parve Madis, perepoeg Süvalepa külast, oli selle kosinud. Mõisa sõrm võis muidugi selle juures olla mängus, sest Madis oli ilma jäänud oma isatalust, kui tema võõrasisa ja hiljem poolvend sääl said peremeheks. Ani emast sai niimoodi saunatädi isatalu kopliveerel vihtlussaunas. Pärast mehe varajast surma kasvas ta sääl omi poegi Jaani ja Kaarlit. Ja kui Jaan oli viidud Nikolai-aegsesse kahekümneviieaastasesse kroonuteenistusse, jäid ema ja Ani Kaarel kahekesi oma saunamajapidamisse. Tegid talutöid, käisid talu teovaimudeks mõisas ja harisid omi maalappe talu põldude, pikkade lõikude otsas vastu Kõrenduse küla rada ja Luha liivakünkail. Tagantjärele teati vaid veel rääkida, et Anide viimane lehm oli olnud imeline harasarviline sinakashall loom ja et Madise pojapojad olid käinud Ani saunas Kaarliga tema voodiotsal kaarte löömas, kui oli hõlbuaeg või Kaarel muidu oskas end tööst kõrvale hoida.

Kaardimänguõpetuse tasuks viidi peoga isa tagant näpatud tubakat Ani Kaarli piipu, sest piibumees oli ta olnud juba ammu. Jüts nägi vaid veel ühtlasi kilomeetripikkusi kitsaid põlluribasid kodukoplist Kõrenduse piirini ega teadnud vanadest talu- ja popsilõikude vahedest midagi muud, kui Vana Ani ise jutustas, ja kooris endale viirulisi lepakeppe tema vanadelt põllulappidelt Luhas, mille lepikuile Vana Ani ise oli meister jämedakoelisi sõimunimesid leiutama. Ja siis see sirge Luhajõgi säälsamas külameeste ja Saare krahv Manteufeli niitude vahel, kes pääle Vana Ani ja Jütsi teadis pärast veel, et sellegi voolu juhtimisel oli Kaarel Ani higi voolanud.

Möödunud sajandi teisel poolel, taludemüügi eelsel ajal (Kustase osteti mõisalt päriseks aastal 1871) oli Ani Kaarel umbes kolmekümneaastane töökaru ja oli oma labidaga selles meestesalgas, kes vana kõveriku Luhajõe Konioja kraavist Uhmarduni uude

nöörsirgesse rajasäangi kaevas. Ani emaisade talu Luhas oli vanast jõest järel Vanajõeauk, sobis külapoistele suvel suplemiseks, küla-meestele hobuste ujutamiseks ja sügiseti linaleotuseks, sambla-koorikuga ülekasvanud mulksuvad vana jõepõhja sügavikud ja kaks kristalse veega allikat. Vanadel õõtsuvail jõepõhja mülgastel vikatit viibutelles juhtus vanataat puistama mõne ühmava sõna selle kõikuva pinna ajaloost ja enda noorepõlve käevarre töödest, mis järelpõlvele võisid tunduda nagu raamatust loetud Faehlmanni Emajõe säangi kaevamise lugu linnunokkadega. Vana Ani oli selle talu põldudel rühmanud juba siis, kui hundid põlluveertel ringi luusisid ja lakooniline hundijahikutse mõisast tuli taludesse, mis hiljem kujunes pelgaks ruttamise naljatlevaks sümboliks: *Tereommukust! Hundi-jahti! Patsele kokku! Jumalaga!* Ta oli ise olnud hunti hurjutamas, kui see kord Kesküla Haavastiku padrikust oli tikkunud kallale rukkivihkude vahele puhkama pandud lapsele.

Ema surmaga tuli Ani Kaarli elussegi pöördeline muutus. Majapidamine tuli lõpetada, sest polnud enam kedagi lehma ja kassi eest hoolitsejat ega saunavoodi kohendajat. Naisevõtjat ka Kaarlist polnud. Miks, seda kunagi hiljem enam ei aruteldud ei omas talus ega külamail. Arvatavasti tal polnud edu naissoo juures, sest talu rehealuse kaksikuste hiiglaslik raudkang oli korra rehetöö juures kukkunud ta ninale ja purustanud ninaluu. Arstile sellepärast ei mindud, ortopeedist ammugi veel tol ajal polnud kelgi aimugi, nii et Ani Kaarli nina tõenäoliselt ei võinud meeldida meheleminekuealistele ega vist muilegi sõnavalmitetele naistele. Alaliselt piibupigised näpud ei teinud ka ninavormile hääd. Kui Jüts juba vanema koolipoisina oli huvitatud, kas Vana Ani taoline teoaegne mees ka midagi rahvaluulest ei peaks mäletama, siis sai ta kuulda, et Ani Kaarlist ainult üht laulujoru on kuulnud, mõnikord kui ta nooremana purjus juhtus olema:

*Tuless tuul ja tõstass tormi,
viskaks ümber vangitorni,
lahess vangid vallale,
külanaeste kallale!*

Ju tal siis ikka külanaistega kunagi mingeid maajagamisi ja arvete õiendusi oli olnud, et ta oma perekonna asutamisele eelistas

umbes neljakümneks aastaks sugulaste tallu palgata tööorjaks minekut. Kunagise peremehe lapselaps kolis talu vana rehe-elumaja eeskambrisse ja rehetuppa ja säält uue elumaja valmimise järele selle köögiks kasutatud suure peretoa külma välisukse kõrvale oma voodi ja piibuga. Suvel, kui kärbsed inimelamuis õelamiseks läksid, ta elutses talli kõrval kivitatud põrandaga *tõllahoones* oma elupõliste truude töökaaslaste, talu hobuste vahetus naabruses. Ja säält ta päevad veeresid videviku ja pimediku suunas.

Mõni harv kord pühapäeviti, kui maja oli inimestest tühi, võidi taati näha pobisevalt lugemas kadunud ema pruunikaanelist eelmise sajandi algupoole lauluraamatut. Selle ta tõi aidast emalt pärit juurtekorvikesest, milles oli hoiul ka paar suurt Nikolai esimese aegset vaskkopikat ja ema laulatussärk, helevalgest linasest riidest peenepiluline kunstiteos, mis Vana Ani enda lahel loal koos lauluraamatuga hiljem tohiti viia Eesti Rahva Muuseumi kogudesse Tartus Gildi tänaval. Säälsamas jääkülma tsementpõrandaga aidas naela otsas rippus Vana Ani potisinine villane reisikuub laia tuule ja vihma vastu kaitseva kraega, ja selle punast ning helerohest kirja poolvillane vöö, millede hilisem saatus on järelepõlvedele teadmata. Muud maist vara tollel eluaeg rängalt rühmanud mehel polnud. Tööriided olid tal alati talult – püksid ja *prakk* (nagu ta nimetas pintsakut), säärikud kui ka pastlad ja *kuap* (kaapkübar), mis harilikult oli saadud kingiks perenaise vendadelt, kui need käisid talus suvitamas või puhkamas oma koolmeistritööst. Vana Ani ümarikus sinisilmalises pääs see vaid oli saanud uue ajakohasemalt loperguse kuju.

Talu suures toas kirjutuslaua sahtlis Jüts luges mitmeid-setmeid kordi ametliku pitsatiga vallakohtu paberit, mis algas sõnadega *Karel Anni astus kohto ette* ja lõppes piduliku konstanteeringuga, et kunagi 1880-ndate aastate algupoolel Vana Ani oli võtnud endale kasupojaks Jütsi isa, Kustase Juhani kaheteistkümnenda lapse, kellest vanema poja ootamatu surma tõttu pärast sai talu peremees. Ja selle lapsenduse kaudu ta siis õieti sai talu vanaperemeheks.

Jütsi ema õpetas Jütsi ja Atsi Ani Kaarlit kutsuma äiaks, mis säälpool tähendas vanaisa. Ükskord, kui vanamees oli olnud kuri poistele, läks Jüts talle nina alla ja ähvardas: *Kui sa ia õled, kutsume sinu äi, aga kui kuri õled, siis Vana Ani!* Kanepi Juhanes, Leenu ühe popsinaiseks jäänud õe järeltulija, kes talus oli pikemat aega

karjuseks ja siis tööpoisiks ja oli pooldi nagu kasulapseks majas, sai Anilt oma koerustükkide pärast tihti kärkida, narritas teda ühtelugu aunimega *peremis* või *vanaperemis* ja kui vahekorrad läksid õige kirevaks, tavatses talle ütelda: *Pai püha peremis, sa õled üva miis ku sa magad!*, mis veel õli tülli juurde valas, sest see liignimi talle ei meeldinud. Vanemate inimeste sõbralikus kõnetamises oli ta meelsaimalt lihtsalt Kaarel. Kord oli mustlastel vankriratas purunenud, nad tulid tallu sisse peremeest otsima, et selt uut ratast nuruda. Keegi ei tahtnud nendega tegemist teha, saadeti peremees Vana Ani. See oli kuri nii peremeheks tembeldajaile kui ka mustlastele ja käratas hirmsas vihas: *Kuradid, kas ma s...n teile ratta!* Mustlased olid kohkunult kadunud nagu tina tuhka.

Ägedus ja kurjus kõigi vastu, kes Anile kuidagi risti jalgu jäid, oli temale iseloomustavaks jooneks. Tema elukäigu karmus ei olnud saanud ju temas lüürilist leebust valitsevaks arendada. Polnud ju kedagi olemaski, kes oleks tema õrnust ja sõbralikkust osanud hinnata, milleks ta siis neid kalleid asju oleks pidanud ligemistele raiskama. Kui Jüts ja Ats oma möllamisega tema läheduses liiale läksid, käratas ta ähvardavalt *Jenn!*, mida need kõueliseks *ennäeks* tõlgitsesid, ja krahmas enda ümbert maast nagu vitsa või mingit löögiriista otsides, mida olemas ei olnud või kui oli olemas, kunagi pihku ei võetud.

Palja kurja sõnaga oli alati tema kurjus lõpuni tühjaks ammutatud. Jüts nägi tema kurjustamise puhul mõnigi kord, kuidas vanataat pööras näo üle õla ja muigas, mis nagu veel oleks julgustanud: *Olete aga kelmid küll, möllake aga edasi!* Jüts kuulas kõrvad kikkis, kuidas vanemad inimesed Vana Ani suhtumist laste mürgeldusile koguni olid kaitsnud. Kui Jütsi isa ja tema õed-vennad olid olnud vallatusealised ja vana Juhan neid oli noominud, oli Anil olnud kombeks öelda: *Mis sa tõreled oma lastega! Ise kui olid poisike, sa mürgeldasid nii, et ei lasknud vaimudelegi (mõisateolistele) und silma!* Ega niisugune juttki just ei õpetanud vanataadi tigidust tõsiselt võtma, kuigi tema vähesõnaliste tabavate sõimusõnade hulk oli suur ning mõjukas ja kogu külas tuntud.

Ta oli terane andma ka teisele inimesele kulutulena levivat lisatiitlit, kui see teda kuidagi oli pahandanud või talle polnud vastuvõetav. Mingil muile teadmatul põhjusel ta näiteks austas oma eakaaslast Reinu Lassi naabertalus ehteepiteediga *Jänesesüda*, mis

muidugi eriti lastele tegi nalja, ja üht teist vanameest ta koguni nimetas ilgelt Vanaks Kabuks, mille sisu oli nooremaile peagu müstiline. Küllap Vana Ani tarvitatud pilkenimede tagagi oli peidus kaugeid sündmusi ja lugusid, mida muud kodakondsed ei tundnud. Tal oli päris terav keel, nii et sellele ette jääda ei tahtud, kuigi seda kõnelemiseks palju ei liigutatud. Vana Ani kurjustamisi ei tahtnud hästi tõeks võtta keegi, kes tema pehmeid sinakashalle silmi ja ta punakasvalget peaaegu naiselikku näovärvust silmitses, siis kui ta just parajasti pragama ei juhtunud.

Sest ajast, kui Jüts Ani Kaarlit kui üle kuuekümnepäevast taati mäletas, oli ta juba talu pajukimees, auga väljateeninud *vanapere-mees*. Ta läks eales, kui tahtis, talu otsaruumides olevasse poodi ja tõi endale priitubaka ja tikud palja võluvalemiga leti taha astudes: *Nael tubakad ja pakk tikku!* Ta ei murdnud enam künnitööd ja muudestki raskemaist töödest osavõtt oli enam ta enda hääksarvamise asi. Aga ta äestas, kui nooremast käepärast polnud, ja võttis ihu ja hingega heinatööst osa nii vikatiga kaarel kui rehaga lool. Ta ei teinud niites oma eas kaarelooka, vaid lõi äkilise ropsuga enda ees kitsa kaareraja, ladvates heina nii vasakult kui paremalt. Vana Ani kaar paistis pärast loovõttu ja noores ädalaski veel oma kitsuse ja latvamise tõttu silma ja teda peeti halvaks niitjaks. Aga selline energiat säästev niitmisviis oli talle vist juba teoajal mõisa põllult ära õpitud. Muust perest heina ajal koju maha jääma ta ei nõustunud kas nui neljaks, ja kui talle kõrges vanuses viimaks niitmaminek kindlalt keelati, võttis ta ikka vikati selga ja tatsutas heinamaale, niitis sääl küünide äärtes ja kuhjalavade ümber tasasel maal kasvanud pehmemat heina üksinda ja omapäi.

Saatude vedu kuhja ja küüni juurde oli Ani alatine töö, ja selle juures olid Jüts ja Ats tal alati abis, kui mitte muuga, siis saadu otsas sõitjatena. Harkadraga ta oli nooruses kündnud ja seemendanud oma isiklikud põllulõigud, ja harkadra säadmises oli ta surmani omas ümbruses otsitud meister. Kartulimuldamine harkadraga oligi kaua üheks tema tööharuks, milles ta oli suveräänne. Kartulipaneku ajal vagudeajajaks teda vana mehena enam ei lastud, sest silmanägemine tal oli kehavõitu ja nõnda oleks vaod tulnud kogu küla naeruks kõverad. Vilja rõuku kandmisest osavõtmast sügiseti ta ei loobunud enne kui kõige viimseil rauga-aastail. Tal oli oma käepärane kulunud harudega vana hang, mida keegi teine ei tohtinud puutada. Rõugu-

teritamise juurde teda küll tema lühikese kasvu ja nõrkade silmade tõttu enam ei tahtud lasta, sest tema teritatud rõuk tikkus saama tömp ja ähvardas harjast vett sisse võtta. Rõuk pidi ju olema terav ja loogas nagu seaselg.

Kodupiirist välja sai Vana Ani peagu ainuüksi kahel puhul aastas: talu maanteejagudele kruusa kruusaaugust välja vedama ja talvel Saare või Kaiavere Mustametsa kütusepuid tegema. Vanataat, keda suviti nähti šablooniliselt samas töövormis karvast rinnaesist paljastava särgiga või jahedamail päevadel *prakiga* ja kodukoetud tööpükstega, suviti sinimusta või sinivalge vöödilisest takusest kangast, päälael tiroomlikübarataoliselt terituv kitsaääreline *kuap* pääs, nägi nüüd reele ronides igati aadamiaegne välja omas kohevas jänesenahkses läkiläkis.

Muinasmehhe mulje jättis ta eriti oma kasuka asemel kõigele pääle tõmmatud peagu maani ulatuva laia potisiinise villase pääliskuuete tõttu, mida muud tundsidki *Ani kuue* nime all ja millel oli lai ümarate nurkadega, igasugu tuisu ja tormi eest kaitsev kaelus. Üle kuue käis puuvillane rohelisvalge vöödiline lai kokkumärtsunud vöö. Arvata võis, et selle kuuega oli enne raudteede ehitamist käidud üle Narva Peterburis voorides, suhkrut ja muud poekaupa Tartusse vedamas. Vana Kustase Juhan oli sellega talviti lisaraha teeninud, ise koguni voorivanem olles, ja Ani Kaarel oli olnud oma nooremas eas neil raharetkedel kaasas. Küllap tal selles kuues juba häid noorusmälestusigi tekkis, nagu ta rahulolevast ilmestki siis metsatöölle minnes võis näha. Muidu Vana Ani kodunt väljas ei käinud, isegi kirikus ja laadal mitte, vist oma ninavigastuse tõttu välisilmaga kokkupuuteid vältides. Veskisõidud muidugi küll langesid temale kui iidsele hobusemehele tihtipäele osaks, ent need sõidud viisid teda enamasti ainult oma õue taga Laari või Kivisiku tuulikule, elupõliste tuttavate juurde. Eemal veskil, Rahivere vesiveskil või Ehavere kuulsal püüliveskil ta vaevalt siis enam käis.

Kui Vana Ani juba päris vanaks jäi, teda enam heinatööl ei tahtud näha, ta talu sõnnikutalguil sõnniku pääletõstja ametist koos külalastega veokutsariks-hobuseajajaks degradeeriti, teda enam metsatöölgi kaasa ei võetud ega teda *elajaid* masina juurde vedama ei lastud, sai temast kodune rehepapp, haokirvemees, saunakütja ja perenaise käskjalg. Vana rehe-elumaja oli kaua olnud tema koduks varem, ja selle ümber kõppis ta oma kiiretaktiliste, tömpide sammu-

dega eriti meeleldi. Kui uudserukkist taheti enne masinarehepeksukorra kättejõudmist saada ehtsat magusat rehemaitselist leiba või vajati rehes rabatud õlge pika rehekatuse parandamiseks, oli Anil varasügisel tööd rukkirehekütmisega ja -valvamisega, tööd, mis talle tegi lõbu.

Reheahjus sai siis häid küpsi kaalikaid ja Jüts ja Ats olid seetõttu säääl alalisiks vesisilmalisiks külalisiks ahitud parsilt alla keerutlevas suitsuvingus. Ja siis linarehed, mõnikord isegi hernes-terehehi – ikka Ani kütta ja valvata. Reheahju tuli tihti enne sügisesi küttesid savitada ja rehepõrandat uue savikorruga paiguti plaasterdada, jälle oli vanataat hobusega karjamaalepiku veeres saviaugul. Vana rehe ühte kambrisse ehitatud laudriiulitega kuivati ja selle küttekolle ning plekkitorud vajasid samuti savitamist, sedagi asja pidi jälle tema oskama, samuti nagu pikk viljakuivatusjärg oma küttemuredega ja küttepuude lõhkumisega ning kohalevedamisega oli jällegi tema hooleks. Säääl võis siis küllap tuletukkide lõõmates uuesti läbi mõelda ja uneski läbi elada vanad mõisareheajad ja teopoisipäevad.

Suviti oli Vanal Anil mõnikord nädalate viisi tegemist haoraiumisega karjamaametsas ja niitudel. Sääält tuli lepahagu pliidikütteks ja kadakaid singisaunale. Ilma tema rühmamiseta oleks suured osad talust muidu olnud mõne aasta jooksul lepavõsastiku all. Säääl kännu otsas oli puhkeks mõnus piipu tõmmata, säääl sai perepoistele mõnikord mõni sõna vanadest aegadest mühatada, kui need oma muiduhulkumistel või maasikate jahil vanataadi juurde põikasid ja seletada, kuidas see maailm siin ümber vanasti teisiti oli, kuidas teel kodunt praegusele karjamaale siis veel Prossa talu metsapõldude asemel oli olnud Niidiaid ja teispool madalamas, kus Prossa Mihkel laskis oma karjamaad kraavitada ja koguni üles künda, oli ammugi jäljetult kadunud Murakasoo, kuidas Pärtli ja Sandri popsisaunade vahel Oinamäel lihavõtte aegu munamängu oli mängitud, mune kingust alla veereda lastes, kuidas Laari kopli taga ojal väga vanal ajal vanarahva seletuste järele isegi oli olnud vesiveski.

Siis võis vana vaikiv suu päikeselõõmas jutukakski minna ja muidune kärkiv toon hoopis muheneda. Talveks siis ta vähehaaval vedas kõik oma haovirnad koduõuele, kus ta nad koos mõisametsast toodud hagudega kevadeks raius peeneks, meisterlikult väänatud pajuvitsadega keeras kubudeks ja ladus haoriitadesse. Sääält nad siis

jälle enamasti tema enda süles rändasid pliitiese paku juurde pliidikütteks ja sinna ta siis arutihti viimaks istus nende põlemist ja sütena koltumist vahtima ja piibutama. Sääl oma meelsaimas puhkepaigas ta ei vajanud piibusüüteks sütt. Lepahaotukk oli parim ja odavaim piibusüütis, aga ka otse söega käis süütamine libedasti. Kõik imetlesid kuidas Vana Ani näpud, ikka ilma pihtideta, elavat sütt pikka aega said piibukolul hoida ilma silmi kirtsutamata. See söega süütamine pidi tal kindlasti olema ürgne isaisadelt päritud komme, nii näis muile hellasõrmelistele päältvaatajaile. Sääl ta istus ja tukastaski mõnikord hetkeks, kuni perenaise abivajav hää l teda võis äratada: oli ehk vaja jälle uus haokubu kolde ette või minna karjast tulevaile loomadele ristikeina või vikki "ette lööma" vikatiga või köies oleva hobuse tikku edasi lööma või kas või vaatama, kus need poisid sunnikud on kadunud, kas nad jälle mõne kaelamurdvalt kõrge puu otsa pole roninud või mõnda muud ema arvates elukardetavat tempu ei tee. Siis Ani läks ja käratas poistele pääle, ise selja taha muiates.

Ükskord kevadel keltsa ajal olid poisid nõuks võtnud minna sohu ja juurida sääal kõrgsoolt mõned päkklipõõsad, et need aiaäärde istutada, et oleks päkkleid omast käest võtta. Ema, kes nende ettevõtteid alati silmas pidas, oli sedagi jälle märganud ja nägi viimaks ka, kui kaks põngerjat tulevad hiigla mullakandamitega. Et puud hästi kasvama hakkaksid, tulid ju istutuspuud poiste arvates koju tuua koos kõige mullakamakutega. Jälle saadeti Ani teele vastu ja see võttis suure osa kandamist enda jändrikele õlgadele. Aga kus enne oli kärkimist ja õpetussõnu, mida siin paber ei kannataks! Ja õuel käieski vaistlikult jälle haaras kirve, oma väikese nigela *venekirve*, ka siis, kui sellega midagi tehagi polnud, ja käis sellega nõu pidades niisama ringi. Nii nähti teda õuel ikka ja alati, kirves peos.

Nii oli ta ükskord läinud alla koplisse oja äärde hagude puhastust tegema ja oligi teinud sääal puhta töö, raiudes maha ka mõne aasta eest istutatud vahtrad, toomingad ja saared. Sääal oli ühel suvel Vana Ani kasupoeg lasknud kaevata tiigi ojaga paralleelselt, oli lasknud teha tammi, mätastest tiigi keskele oli tekkinud väike saargi. Saarelt käis koguni sild kuivale maale. Ja toomingate otsa oodati mõne aasta pärast ööbikuid laulma. Ja nüüd agara kirvemehe hoopide all kõik see kangastuv tulevikuilu ja linnulaul oli pilbastunud. Jüts ja Ats olid

seda nähes üpris väga kurvad ja protesteerisid selle teguviisi vastu, aga mis see enam aitas. Vana Ani kärgatas veel päälegi: *Teie kuradi konnaoit!* Ja ometi oli sinna Aruküla järvest toodud kokregi ja Luhajõest pangega vähke. Vana Ani silmanägemine oli siis juba napiks minemas, sellest hoolimata, et perenaine samariitlikult üks- ja teinekord neile apteegitilku sisse kummutas. Õnnetu raiumine katsuti pärast *äia* nõrkade silmadega seletada, mis tema vihavaenlase lepa ja selle õilsamate puuvendade vahet ei suutnud seletada.

Kes seda kõike suudab kirja panna, mis Vana Ani kõik tegi ja eriti veel mõtles, kui ta sääil Jütsi ja Atsi silma all aasta-aastalt enese loomulikust kehalühidusest veel lühemaks käprus ja ikka lühisammulisemaks jäi. Mees, kel oli olnud valus käsi ja valus sõna, ei olnud enam nii valus, ja seesama vana saunamees, kelle vihtlemise ajaks kõik teised saunaesikusse läksid, et mitte leilis kõrbeda, ei olnudki pärast enam innukas saunaline. Sügisel, kui Tartusse koolisõidul poisid olid seisnud kroonunööbilisis palituis õuel vankrile istumas, oli Vana Ani alati koos kodurahvaga õuel seisnud ja seda lahkumist päris härdalt päält vaadanud. Võib-olla ta mõtles siis, et sama laadi vormis oli kunagi Uhmardu kõrtsi ees nähtud ju ka tema lihast venda Jaani, võib-olla ta arutas endamisi, et need vallatud ja tüütavad mehehakatised on siiski talle vaimu poolest lähedasemad kui suur osa muid siin ümbruses ja et oleks neilgi läheks paremini, kui tal endal on läinud, ja et on nagu kahju, et neid jälle tükil ajal ei näe.

Vabariik oli juba kolm-neli aastat vana, kui ilma ühegi kuulutuseta Postimehes või Päevalehes Vana Ani ümbrus sai kuulda, et seda matkameest enam ei ole. Imelik, et ikka see, kelle olemasolu muidu ei märgatagi, siis alles nähtavaks saab, kui ta on teel kaduvikku. Vana Ani, kes vaevalt kunagi palju muud oli lugenud pääle oma ema lauluraamatu, suri, nagu oleks ta olnud lugenud Vilde "Jutustuste" Vana Oru surma ja säält ausa töömehe suremise eeskuju võtnud. Rehepeksumasin undas juba sügiskollases külas. Kustase vana rehepapp tatsutas jälle oma koduse rehemaja ja voodiveere vahet. Oli jälle vaja materjali kuivatuse küttekollete savitamiseks. Ani sõitis omas logisevas, vanamehe väsinud kätega kinnitatud lõdvas rakendis, mööda vana tuttavat karjateed Vahetänavast alla karjamaaveerule saviaugule savi tooma.

Tagasiteel koju leiti ta savivankrist mahakukkununa Laari tuuliku juurest, meelemärkusetult. Lahke külarahvas tõstis ta vankrile

ja viis koju. Ega need polnud vaid karjatee õelad kivid, mis vana mehe olid maha põrutanud, sääl oli midagi muud, pääs või südames paigalt põrunud. Vanamees pandi voodisse, perenaine tohterdas, mis iganes võis – keedetud piima ja meega, suhkrusaltserivee ja kõige kättesaadavaga. Mõistus selgis vahetevahel, aga oli enamasti segamini rasket palavikku ja segaseid sonimisi. Paar päeva oli seda heitlemist. Siis ühel ööl leiti, et Vana Ani oli oma voodist kadunud. Otsiti kaua, kuni ta viimaks leiti kuivatuse küttesiku pakult meeltesegaduses. Säält kanti peretuppa voodisse puhkama, ja hommikul ta säält leiti surmakülmalt. Vanad töökohad ja kohustustepaigad oli tulnud enne veel üle vaadata, kui silmad viimast korda võis rahus sulgeda. Tal polnud siin maailmas midagi olnud oma pääle töövaeva ja kohustuste, aga sellestki piskust omast ta pidas kinni viimse hingetõmbuseni.

Peremehe kasuisale tehti seisusekohased matused, kutsuti küllarahvast ja lähemaid pererahva ja ühtlasi kaugeid lahkunu sugulasi. Poisid linnas, vabariigi üliõpilased, said muidugi kohe leinateate ja matusekäsu. Ats läks ja aitas seda kõike korraldada, praktiline ja hakkaja poiss. Jüts ei läinud – ees olid lõppeksamite tähtajad, ei saanud. Õieti ta küll oleks saanudki, ent ta teadis, kuidas sääl läheb: matused ilma leinata, peagu lõbusad, nagu ikka, kui hauda viiakse kedagi, kel pole lähemaid omakseid ja kes oma südant kellelegi pole avanud ega kedagi oma südame külge köitnud. Jüts oleks olnud sääl ainuke tõsine leinaja, tal oleks tulnud lasta veereda mõni pisar, mida teised poleks mõistnud. Milleks seda. Leinata sai ka Tartu tänaval pää norus käies ja mõtiskelles, kui palju Vana Ani oma eluaegse tööga oli selleks kaasa aidanud, et tema nüüd võis istuda raamatute taga ja unistada uutest aegadest. Vana Ani oli kaheksakümmend aastat, kui ta sellele maailmale hüvasti ütles, ta oli kauem kui keegi teine orjanud seda maakamaralappi, millest Jüts oli võrsunud. Ja Jütsil oli kõige parem ja sobilikum teda tänus leinata nii, et keegi teine oma sobimatu matusetujuga teda ei seganud.

Ani vana pidulik potisinine kuub, küllap seegi varsti kõdunes nagu tema kandjagi. Talu rōskes tsementpōrandaga toiduaias riiulil oli olnud tema ainuke varandus, ümarik kaanega juurkorvike ema mälestustega: ema pruutsärk, lauluraamat ja mõned suured Nikolai-aegsed vaskrahad. Need oli tema enda loal Jüts juba Esimese maailmasōja päevil viinud Eesti Rahva Muuseumile, kuhu tema

õpetaja Kallas sellised väärtesemed käskis viia. See särk oli imepuhtaist linadest ja suure hoolega pilutatud. Võib-olla see oli Ani vanaema ja Jütsi vanaisa vanaema näputöö, võib-olla ainult see jutustab järelmaailmale, et kunagi ühes talus elasid vanataat ja poisikene, kes üksteisele olid kauged ja siiski lähedased.

Ani maeti ema kõrvale. Oli veel inimesi, kes tema ema unustatud hauakoha üles leidsid. See oli tema küla vägevate, peremeeste perekondade haudade vahel surnuaia keskel, mitte sääl surnuaia tagaveerel, kuhu oli kombeks matta neid, kes olid külas ilma jäänud võimust ja uhkusest. Kustase rahva matusepaik oli säälsamas lähedal. Viimasel taheti saada lähedamat ruumi istepinkidele ja tehti maatasa vana Madise üle seitsmekümneaastane hauaküngas. Selle lehtrauast põimitud nimesildita vana rist viidi üle Vana Ani päitsisse. Nii päris risti kaudu sümboolselt Vana Ani need taluperemeheõigusedki, millest tema ja ta ema Madise koduväiks tulekuga olid ilma jäänud ja mida ta noore peremehe kasuisana oli vaid hanejalgades saanud kasutada. Ega seda ristipanekut muidugi keegi asjaosaline nõnda ei mõelnud. Ent õigust teeb üks inimene siin hädaorus teisele tihtipääle just ilma mõtlemata ja kavatsemata.

Savi Aadam

Kel juhtus selle sajandi alguskümnendil olema lusti või vajadust Kassema küla kirikuteelt sõita Allkülla, karjamaade- ja popsideriiki, sel pidid olema kõvad rattakodarad. Siin mail öeldigi igipõliselt: *Ei õle rattal äpardust, kui kõdarad on kõvad*. Siit sõideti Vahtänavat pidi Laari veskile, Peterburi maantee äärde Uhmardu kõrtsi, veeti enne Jaanipäeva sõnnikut talude põllulappidele Allküllas, kolistati heinale ja sügiseti sõidutati koristet vili elejakoormatena külla pekstavaks. Neil popsidel ehk putasnikel, kel oli oma hobune, oli muidugi sellele teele kõige enam asja. Need kolistasid siin, kui tuli sõita külla rendipäevi tegema või poodi silku-soola-suhkrut ostma, laadale, Maarja kiriku juurde või harukordadel isegi linna, Tartusse. Kirikus ja surnuaial Allküllast harilikult hobusega ei käidud. Sinna mindi jalgrada pidi, naistel siis kingad või pastlad kaenlas, teekallakule Polli oja kohta jõudes, milles oja nime õigustavalt oli vett vaid suurveeajal, kängitseti jalad pidulikumaks ja astuti juba kõpsutelles edasi. Allküla eitede ja taatide viimne sõit siit oli värvimata kirstus Maarja surnuaiale, "kabeli" mullamätta alla, kui maine matk oli lõppenud. Küll võis seegi reis olla raputav, nagu olid olnud vaevas ja vaesuses läbi rühmat elupäevadki.

Teelt paremat kätt piki teed oli säääl esmalt Joosepi, mõnekümne sammu kaugusel teest, ja peagu teetolmus otse küljega koos, siis Tõnsu talu, mõlemad õlgkatuseliste reheelamutega. Ja siis viiluga vastu teed oleva Tõnsu lauda tagant ta võis märgata alla külakoplite vahele laskuvat järsakulist kivirägulist karja sõtkunud roobastega tanumit. Siit Tõnsu lauda ja Prossa Jüri õunapuuaiaga vahelt sõitis mitu korda nädalas Allkülla, küla ääremail elunevate popside asulasse vana Savi Aadam. Vana võik ees, värvituks ja vormituks kulunud kaap pääs, teine jalg vankrist välja rippumas, ohjakõied kõvasti peos, nii ta kolistas üle kivide ja vihmavalinguis uuristunud roopaõndruste siit Vahtänavit mööda koju oma majapidamist juhtima. Teist kaks versta oli veel vähemalt logistada, enne kui ta sinna jõudis, läbi veeuhtmikkude, üle Laari talu kingul vankrit kummuli visata ähvardavate kivide, siis üle ojasilla pehkinud ja murdunud roigaste, läbi Oinamäe kahiseva liiva alla Saviaugu juurde kadakate ja lepahalgudega sillutet mülgastikku. Siin hargnes Aadamil tee: Tedre rahvas, Hiire Sohvi ja mitmed muud allkülalased pöördusid vasakule Mädasilla poole,

Aadam suundus nagu Hommikumaa targadki omal ajal päevatõusme poole, Luhajõe suunas, ja jätkas matka mööda savirööpmelist Kustase karjamaa lepiku küngast, üle sellesama talu Luha ja Ojapäälse ja viimaks, kui võigul veel oli jaksu, päris traaviga kohe kihutas kassikäpulist jussheinaga Luhakinku pidi, mööda padakonnana kükitavast küünist, oma koju Klaose talu savikul Tõõdassoo ääres. Vaikse ilmaga pidi suur osa naabreist Allkülas märku saama Aadami liikvelolekust, sest tema puutelgedega vanker laulis oma tuntud viisi ja vana paindest laugeks vikerkaarevõruks sirgunud look ja pajused juhivitsad nagisesid saateks kaasa.

Kust Adam sinna savikolakule oli paiskunud, sellest ei räägitud Jütsile. Aga võõras ta omas ümbruses veidi oli. Ta ütles *olen*, siis kui teised ümberkaudu rääkisid *õlen* ja *maa* asemel *moa*, nagu sääl vanadel oli pruugiks. Nagu kuidagi haritud ja raamatust lõhnav see tundus. See haridusesaladus selgus siiski, kui keegi taat kord jutujätkuks märkis, et vana Adam olevat ju Palamuse poolt, vana Luua valla mehi. Sääl Tõõdassoo ääres oli tal pikk kühmusselgne rehega suitsutare madala uksega lõunasse ja ülemuru veel üks madalam sammaldunud roheline õlgkatusega hoone – võigu, lehma, lammaste ja sea eluase.

Aadami majapidamine oli oma miniatuursuses täiuslik, põhines loomapidamisel ja viljakasvatusel. Õueala oli piiratud sammalduma kippuva roigasaiaga, millel oli jõepoolses küljes hobusevärav ja vastaspoelses, ülemise küla poole pöördus jalakäijavärav. Majas oli muidugi perenaine, kel polnud muud nime kui Aadami naine. See oli omast kõhetust maateralisest mehest nii pikem kui ka eriti tublisti tüsedam. Temast üleval külas palju ei teatud, ta käis sääl vaevalt, ja elas nii vaikselt, et kuulujuttegi temast ei liikunud. Ja tütreid olid mõlemad juba kodust välja kolinud, üks külataludesse, teine Tartusse leiba teenima. Too taludes teenija Miili pidi olema väga tubli kõigele tööle. Aga ta pidi vist muidugi olema igati hakkaja. Jüts oli kord ise oma imestusest pungil silmadega päält vaadanud, kui ta sulasega käelöömise pääle Kustasel toore ahvena ära sõi ja selle eest harjuskilt paberitäie sahariini palgaks sai, millega siis pikaks ajaks Kustase köögikaevuvesi kõlbmatult magusaks tembiti.

Aadamil oli heinateopäevade eest rendil lainline saviküngas maja ümber, mis kuulus Veidra ja Klaose peremeestele Vaidaveres, ja lisaks heinamaakünkaid oma mäeltküla meestelt. Need olid savi-

põndakud ja liivikud, millega keegi teine pääle tema vaevalt oleks osanud midagi pääle hakata. Aga Adam ja Aadami naine said säält endale leiva, isegi nisuleiva lauale, mille puhtust taludeski imesteldi, ja võidki leivale ja lünnikusse. Mäeltküla põldudele rukkihakke rabama käimises neid keegi ei söandanud ega tohtinudki kahtlustada. Ja säält samast savipõndakult tuli Adamile puhas särk selga ja Aadami naisele heldendavalt valge põll ette. Millise viguriga Adam oma harkadruga ja puuäketega oma savipangad kuivadel kevadeil põllupulbriks murendas, ei osatud hästi taibata. Palju higi see võttis nii temalt endalt kui võigultki, kuigi neil kummalgi polnud liigset rasva higistamiseks. On teadmata ja jääbki ilma kirikuarhiivides uurimiseta igavesti teadmatuks, kas siin peremehe nimeks oli Savi Adam tema savivõitluse austuseks või oli ta nimi Adam Savi esiisade pärandina. Ja ega Aadami naiselegi kerge polnud küürutada kitkumas kartulivagude ja oapeenrate vahel külapoolse aiavärava taga madala rakmeteta kaevuasemele viiva teeraja äärtel või põua päevil kaelkookudega kanda vett inimesile ja koduloomadele Luha allikast, Vanajõe kinnikasvanud põhjalt.

Jüts käis ise heinaajal mõne korra Aadami rahva õuemurul, nautis selle kummelite paitavat pehmust oma palja talla all ja Aadami naise võõrustussepiku hõrkust ning või kollasust leivaviilakul. Ent Aadami endaga tal oli kokkupuuteid vähemalt korra aastas ennejaaniste sõnnikuveotalgute aegu. Adam tuli siis võiguga oma liivakulapi eest rendipäevi tegema, puuteljeline ja võik täies rakmes ja nende peremees, sooniline ja kissitavalt muigav omas helendavas särgis ja eeskujulikult seatud pastlavarustuses. Jüts oli sõnniku-kutsar, hobuseajaja, ja võttis temalt lugematuid kordi üle ohjad juhtimiseks, kui raske koorem veeres laudauksest välja põuas mõranenud põllule. Mõni noor sulane või naaberperemees oli õel ja kärsik, kui saamatu põlvepikkune hobuseajaja ajas hobust valesti, kas või mõnikord vastu väravaposti. Aga Adamil oli niisugusel puhul alati varuks mõni lohutussõna või lahke naeruümingi. Ja kui juhtusid seisma säääl raskete hangutäite all ägisevate meeste läheduses ja kuulatama nende tihtipääle jämedaid naljatlemisi, siis alles märkasid, milline peremees oli see haritud keelega Luuavalla mees. Tema isegi ei vandunud ega sajatanud oma nagu lastele määratud naljade võrtsituseks, ja nalja heita ta mõistis. Ühel teisel allkülamehel oli õige kõhna hobune ja ta oli kord sellega talguil väljas. Hobuse-

kronu oli õige elurõõmutu, ja tema elulusti tõstmiseks oli sõnniku mahalaskja koorma tühjendamise järele pannud koormaredelid nii parajasti vankrile, et nad pidid kronu konte riivama ja selle pillutama ajama. Ja nii juhtuski, et loom läks teel marusse ja tormas metsiku hooga karjaaeda, kus imestunud tõstjate parv ta käsi kokku lüües kinni püüdis. Adam lahendas probleemi lakoonilise ja tabava seletusega: *Ega sii obene ilma kaerteta niisuke ei ole!* Hobuseomanikul oli muidugi rõõm seda otsust kuulda, ent teised mehed võtsid asja teisiti. Ja sellest sai aastakümneks kõnekäänd kogu külla ja küla ümbruskondagi.

Aadami naljatluse tabavuse kohta teati muidki lugusid rääkida. Kas või see, kuidas ta kord Tartu näitusele sõites oma kihelkonna köstrile muhedalt nalja heitis. Adam sõitis Kustase peremehega, et ka nagu linna vaadata ja ühtlasi *näituseaias* oma linnasõidutaja näitusele välja pandud hobust talitada ja valvata. Ega siis iga mees niisuguse vastutusrikka ülesande jaoks sobinud, kui küsimuses oli auhinna taotlemine. Ja siis nad sõitsid tüki maad koos vana köstri Mats Sõbraga, kelle vankri taga jooksis ka sälg, niisamuti auhinnakandidaat. Köstri vankri rattad olid hakanud kuivusest logisema, ta ajas hobuse Kobratu silla juures Ammejõkke, et rattaid turrutada. Erk sälg kartis vett ja tõmbas vankri vette ümber. Seisukord polnud madalas vees elukardetav, oli ainult naljakas. Vana köster muidugi oli hirmu täis ja hüüdis appi. Adam oli jõudnud just sillale ja nägi, et häda pole suur ja hõikas vastu: *Ise sa iga pühaba kässid kantslist: "Uputage vana Adam! Uputage vana Adam!" Ja nüüd kutsud Aadamid appi!*

Linna oli Aadamil ka muidu mõnikord asja. Ta noorem tütar oli majateenijaks ühe juudi mütsikaupmehe juures Aleksandri tänaval. Kord jõulu eel oli ta jälle linnas, külastas muidugi ka tütart ja mütsikaupmeest. See võttis Aadami kui vana sugulase vastu. Kui külaline asus õhtupoolikul koju sõitma, andis kaupmees talle jõuluringiks tuliuue jänesenahkse läkiläki ja lõi selle oma käega taadile pähe. Müts justkui Aadamile loodud, kõrvadki kenasti kikkis. Adam otsekui härra otsast lõigatud, nagu kodus öeldi. Sest Aadami vana karvamütsilodu oli väga vilets ja kulunud, ta heitis selle majahoovis prahikasti. Ja sõit kojupoole läks lahti, Võiguga teadagi. Raadi mõisa pargini oli soe ja mugav sõita. Aga kui linnamajade ja mõisa varjust välja jõudis, kippus külm detsembrituul kõrvadele

kurjasti külge. Aadam võttis nõuks läkikõrvad maha tõmmata, ent oh õnnetust! Need kõrvad olid mütsipõhja külge kinni õmmeldud, neid ei saanudki kõrvadele tõmmata. Suurivaevu end oma kasukakraega külma tuule vastu kaitstes taat pidi sõitma kolmkümmend versta koju. Vanast pehmest läkilodust oli kahju, rõõm uuest kikk-kõrvalisest kingist langes alla nulli. Külmast näpistatuna Aadam jõudis tagasi oma umbselt sooja tarre. Naine arstis välja kummeli- ja ubalehtedega külmetuse ähvardused. Ent külas kuuldi varsti Aadami mütsiäpardusest, sest tema oli meister seda oma lahke huumoriga jutustama ega kurjustanud kellelegi, mütsikaupmehelegi mitte. See oli olnud üks pisikesi elu vingerpusse tema elus, seda tuli võtta muigega. Mütsikaupmees oli ikkagi hää sõbramees, ega ta ometi võinud ennast ruineerida kõige kallimat sorti läkiläki kinkimisega Aadamile.

Savi Aadam haris oma savipõndakut ja lõgistas linna, laadale, surnuaiapühadele ja renditeopäevadele oma sõnakuuliku võiguga, kuni maailmakord hakkas temale talumatuks muutuma. Esimene maailmasõda lähenes, ja otsekui oleks õhurõhk selle eel muutunud puuteljevankrimehele, puuäkke- ja harkadrakultuuri kandjale liiga ängistavalt raudseks. Ühel heinakuul ei nähtud teda enam talguil. Ta oli teinud oma viimase matka valgete laudade vahel, kellegi teise hobust nõõtades ja väheste naabrite saatel, üle Ojasilla ja läbi kivilise Vahetänava surnuaiale. Talle lauldi laulud ja pandi puurist nagu lugematuile enne teda.

Viimasel sügisel oli Aadam veel ümber kündnud suure osa oma savikingust. Aga kui ta ise kadus, jäi see kevadel äestamata ja seemendamata, sest tema raske töö jätkajat ei tulnud kusagilt. Keegi teine ei tahtnud üle võtta tema suitsutare ega omi silmi kissitama vaevata. Tütred lõpetasid majapidamise, naabrid kandsid laiali ja küt-sid ära sisselangevate hoonete pehkinud puunotid. Ja paari aasta pärast oli Aadami põndak üleni täis maltsa, orasrohtu, kasteheina, karikakraid, ohakaid ja õelaid karuohakaid ning varsakapju. Ja see õitseng ja kirendus paistis kaugele üle Tõõdassoo ja külameeste luhtade. Niisugust umbrohu lopsakust oli vaevalt enne nähtud ümbruses.

See kasvukirg võis möllata vaid Aadami maalappidel, mida soonilise mehe ja kondise hobuse higiga aastakümneid väetatud, mehe higiga, kes tööd võttis tõsiselt ja elu natuke nagu naljana. Ja nali see pidi olema, sest kuidas siis muidu niisugune üdini põllumees

pidi oma elu elama ilma oma põlluta, renditud vöörail maalappidel. Põuasel heinaajal ei soovinud keegi minna üle Aadami savipankade ja ohakarägastiku. Ainult koovitajad lendlesid siit üle oma hädaldava lauluviisiga nagu muistegi, kui siin liikus veel higistav künni- ja külvimees.

Kustase liivakink, millel palju kordi oli lokanud Savi Aadami nisu, jäi sööti. Talu püüdis teda paar aastat hoida vilja all, kuid märgati varsti, et niisugune kodust kauge lapi harimine ei toida. Luhakingu kaskedelt ja leppadelt puistus sinna urbi, ja varsti kasvas siin metsik võsa ja veidi hiljem noor mets. Lopsaka mühinaga, nagu kõik kasvas vana Aadami jälgedes.

Teed üle jussi, lambakeelte, kassikäppade ja kasteheinaga kaetud Luhakingu ei sõidetud enam kunagi. Roopad tasandas aastate vihmavesi, ja ainult vana võigu jälgede rammust tõusnud toredad, ümbrusest üleolevad kasteheinad meenutasid asjade käigust teadlikele heinalistele, et siit on kunagi üle liikunud mees, kelle hobune tõesti polnud kaerteta. Kes niisuguseil umbuvate roobaste kasteheintel kõnnib, võib saada parandamatu tõve tunda ajalooourija pakitavat huvi selle vastu, kes sääl enne nende kasteheinte tärkamist võis liikuda ja kuhu see roopapaar küll peaks välja viima. Käesoleval korral oli üks roopapaari ots Savi Aadami kunagisel õuemaal ja teine oleks võinud viia kas või Rooma, nagu kõik muudki teed, aga viiski lõpuks ainult Vahetänava kaudu kalmistule. Ja pole kahtlust, et sääl ses kohas, kus Savi Adam oma muigele ajanud vaevadest puhkab, orasrohigi on üle ümbruse kõige lopsakam. Sest muld vähemalt on tänulik sellele, kes teda siis ka ei põlanud, kui ta polnudki muud kui põuas kivistuv savi.

Kustase Juhan

Kustase Juhani, mu isapoolse vanaisa esivanemate vanimad jäljed viivad meid Palamuse kihelkonna lõunaosasse Süvalõpe ehk (saksa keele häälduse järele moonutatult) Süvalepa külla, kilomeetrit viis-kuus Palamuse kirikust. Säält üks neist, Madis, hiljem siirdus koduväina sama Kudina mõisa alla kuulunud, millesse Süvalõpegi kuulus, Kassema külla.

1680-ndate aastate Rootsi revisjoni järgi Süvalõpel, arvatavasti sõdadest laastatud külas, oli vaid kaks veerandadramaalise majapidamisega talumeest. Teine neist oli Herman, alles kolmeliikmelise perega, arvatavasti noor mees. Noilt aegadelt puudulikult säilinud Palamuse kirikuraamatute tunnistust mööda Süvalõpel suri a. 1750 paiku 70-aastasena Parve Härm, 70-aastane *Wirth* 'peremees'. Tohib vahest oletada, et too Härm oli 17-nda sajandi mehe Hermani poeg, revisjonis Hermani kolmanda perekonnaliikmena märgitud mees oma isalt päritud, Hermanist eestistatud nimega Härm.

Nimi Herman polnud tol ajal sääl kandis sagedane, nii et tohib arvata, et muid Hermaneid ega Härmu siis tolles külas ei elutsenud. Kirikuraamatuist selgub vaidlematult, et Härmal ms. oli järgi jäänud poeg Härma Mats, ja sellele järgnes poeg Matsi Aadu (Ado), tõenäoselt vana Härma Parve talus, mis veel käesoleva sajandi algupoolel oli Süvalõpel Arstide perekonna valduses. Aadu suri noorelt, vaevalt 30-aastasena. Temast jäi järele lesknaine lastega, ms. poeg Madis, kes oli sündinud paar kuud pärast Aadu surma ja perekonnanime andmise aegu 1820-nda a. paiku juba oli täisealine noormees ja sai oma esivanemate talu järele perekonnanime Parve, nagu arvatavasti ka mõned muud Parve Härma järglased, Madise isapoolsed sugulased. Aga tema ema oli uuesti abiellunud mehega, kes sai perekonnanime Mällson, koos sellest abielust võrsunud lastega.

Aga esivanemate talude pärimisõigust Madis ei saanud mõisalt. Ta läks kosja sama Kudina mõisa alla kuuluva Parve talu Kustase-nimelise peremehe tütrele Kassema külas. Arvatavasti toimus see kosjaretk mõisa nõusolekul, et isakohast ilma jäänud peremehevõsule kahjutasu anda. Muidu pole mõeldav, et Madisest sellest hoolimata, et Kassema Kustasel endal oli suur lastepere, arvatavasti isegi paar poega ja kindlasti mitu tütart, pärast õnnestunud kosimist ja pulmi

(1820-ndate aastate lõpupoole!) sai Kassema Parve talu peremees. Kehv, oma võõrasisa sulase ohtu, see kosilane pidi olema, kui ta Kudina mõisa poolt läbi nüüd juba ammu maha lagastatud Laasiku kosja sõitis. Perekonnatraditsioonide järgi mõrsja oli peigmehe kosjakingid üle toaukse heitnud rehetuppa – neid ta vist ega ka oma kehvavõitu peigmeestki ilmsesti ei hinnanud väga kõrgelt. Aga abielu sellest kosimisest sai, pandi alus uuele talupojasuguvõsale.

Madisest ei tea järelepõlv midagi pajatada. Väga vanaks ta ei elanud, suri vahest kunagi 1850-nda aasta paiku, tast ei jäänud muud nähtavat jälge kui lehttrauast väike rist Maarja surnuaial, mida sääl veel nähti 1920-ndate aastate algul. Kuidagi silmapaistev mees ta ilmsesti polnud, külarahvagi suus ei liikunud hiljem ta nimi. Ta naisest, Kustase tütrest ja Parve perenaisest, kes elas lesena paar-kümmend aastat ja siis viidi oma mehe kõrvale surnuaiale, teadsid nende lapselapsed rääkida, et ta olnud kõhetu, pikk inimene ja vaikse loomuga. Ühel sügisõhtul, kui tema poeg jõudis linnasõidult koju, oli vana perenaine hingama läinud.

Madisel oli tolle aja kohta ebatavaliselt üksainus laps, poeg Juhan, sündinud a. 1830. Lähima naabrimehe Kesküla Mihkel Ostrati jutu järgi Juhan oli ainukese lapsena hellitatult üles kasvanud, munade ja koorega toidetult. Sellepärast tast oli sirgunud pikk, sirge, punapõseline noormees. Kooliskäimisega teda ennast vaevama ei sunnitud, kuigi kool oli otse üle oma õue. Lugemise õppis sääl ära, aga mitte enam. Oma nimegi kirjutas eluaeg paberile alla kolme ristiga. Kooli asemel armastas ta pigemini vallatades ümber joosta või talutöödega jõudu proovida. Kui ta hiljem oli oma lastele olnud kuri vallatuste pärast, olid vanemad inimesed talus teda noominud: *Miks sa oled kuri oma lastele, ise sa poisikesena mürasid alati nõnda, et ei andnud vaimudelegi* (s.o. mõisas teol käijaile) *unerahu!*

Oma isa varase surma tõttu Juhan sai umbes 20-aastaselt ema kõrval peremeheohjad oma kätte ja varsti abielluski noorelt, tuues nooriku majja. Saaremetsa äärse Jõe talu perenaine oli püüdnud Juhani endale väimeheks kosida. Kui see kord meelitavalt tuli Juhani peresse, suur korvitäis seeni kingiks kaasas, lõi Juhan vihaga jalaga korvi ümber. Kosjalootustel oli jäme lõpp. Kosima polnud tal vaja minna kaugele, leidis selle ilma vanemate nõuanneteta ja päalesunduseta oma küla tänavalt. Nägi ühel suvel oma talust tänavat mööda ruttavat omaealist väikest tüdrukut rõõmsalt rohelises

seelikus. Laskis ühel hiljem nimeldasa unustatud külaeidel sellelt küsida, kas ta on nõus temale naiseks tulema ja saigi selle eide kaudu jaatava vastuse. Tüdruk oli tulnud suveks Kassemale Prossa tallu Virtsaküla Margalt tööabiliseks oma lellele, jäi nüüd sinna külla kogu eluajaks, Parvele perenaiseks. Juhan oli temast kuulnud ja näinud, et Leenu on väga rõõmus ja tragi. Kaasavara ei mänginud kosimise juures mingit osa, väikesest Marga talust vaevalt oli saada midagi pääle ühe kidura lehma. Vähemalt ühe lehma sai mehele minev tütar tol ajal isatalust kaasa. Ega siis ilma asjata tütarde ema laulnud Kassema kandis Leenu järgi:

*Tuba jäi tühjast tüterista,
laul jäi lehmista lagedast.*

Sellest abielust ei teadnud keegi midagi paha rääkida, küllap see oli moodsalt öeldes õnnelik abielu. Juhan ja Leenu said kümmekond last, viis neist kasvasid täisealisteks, neli elasid vanaks, muud surid lapseas, üks neist rehetas magades vingumürgitusse. Leenu oli väga lugemishimuline, ja linnas või laadal käies tõi Juhan talle kaasa juturaamatuid, kuigi tal endal polnud kombeks lugeda. Laste kasvatamise hõlbustamiseks oli talus alaliselt lastehoidjaks mõni vanem naine, kauemat aega suur rahvalaulutundja Luua Ann, erustunud tsaarisoldati tütar, kelt pere lapsedki ühtteist õppisid. Kui see abielu sai 25-aastaseks, a. 1877 või 1878, peeti nende talus tolleaja kohta talupoegade seas haruldasi hõbepulmi, mille puhuks kuldtähtedega oli trükitud leht ehtsalt ärkamisaegse õnnesoovi- luuletusega, mis nende ainukesel elusoleval hallipäisel lapselapsel on kahjuks meeles vaid katkendlikult:

*Armastus, sa kallis taeva ande,
kes sa suud ja südamed meil ühendand,
sina närtsimata roosi pärge...
Sina minevikus olid meie saatja,
sina olevikus meie pääle vaatja,
ja kui tulevik viib närtsima palge...*

Pühenduse autorina oli alla kirjutanud J. K., Maarja-Magdaleena abikiriku Vara köster Juhan Kont. Juhani ja Leenu vanim poeg Jaan, tol

ajal oma Maarja-Magdaleena kihelkonnakooli haridusega 23–24-aastasena külakooliõpetaja Varal, oli säälse köstri perekonnaga sõbralikus läbikäimises – see sõprus oligi selle värsi tekkimise tõukejõuks. Leenu ise, tundes end raske abielukoorma all vananevat, tavatses tarvitada (vahest ka enda kohta käivaid) rahvalaulu sõnu: *Ilus mees ilu imeja*.

Juba Madise ajal oli talus hakanud jõukust tõusma, eriti kuna ühelapselise perekonnaga polnud suuri kulusid. Juhan ja Leenu jätkasid seda varakogumistraditsiooni, lapsed oma tööpanusega talus olid muidugi selle juures abiks. Jaanist poeg oli koolmeistriametist loobunud ja mõisavalitsejaks õppinud, ta oli mõisavalitsejaks Triigi mõisas Virumaal ja Painastus Põhja-Viljandimaal. Tema kui tulevase talupärija põllumajanduslikud nõuanded tulid talule kasuks. Tema algatusel rajati talus suur õuna- ja marjaaed sirelite ja akaatsiatega, mis kodu ehtis ja sellele väheldast tulugi andis kuni Teise maailmasõja hävitavate pakasetalvedeni. Temap see oli, kes juba karjapoisipõlves oli istutanud õue lubamatult tihedasti täis kaski ja jalakaid ja hiljem oli olnud juhtimas, kui külapoisid istutasid külatänavale kirikutee äärde allee, mis andis vilu ja varju teekäijaile. Räägiti, et ta ükskord vanalt Juhanilt luba küsimata oli istutanud kaskede rea lauda ette, mis hiljem nii karjale kui ka laudakatusetele osutusid tülikaks. See oli toimunud ühel päeval, kui Juhan ise oli linnasõidul. Õhtul koju jõudes ta oli mornilt seisnud sündinud fakti ees, aga nõrkusest oma esimese kõrge kihelkonnakooli haridusega poja ees jättis ta kased kasvama ega teinud sest omavolist tüliasia. Talus oli mitmel pool näha Jaani loodusesõpruse jälgi, mis järeltulevale põlvele oli kosutuseks.

Juhan ise polnud nii esteetilise meelega kui ta vanim poeg, aga range korra mees ta oli, isegi vist nõnda, et ta majakondsed seda rangust mõnikord tundsid ängistavana. Ta ehtas talule oma aja kohta korralikud hooned, suure õlgkatusega rehe-elumaja, mille rehealuse nurga ühte suurde kivisse oli raiutud aastanumber 1862, varsti pääle seda pika lauda heinaruumi ja varjualusega, otsakuti kaks mademetega aita (vilja- ja riideait), talli kaubaaidaga selle otsas, sauna ja õunaaias keldri. Ehitustes oli rohkesti tarvitatud raudkivi, nagu oleks peremees taotlenud põlisust: massiivne rehealune, suur osa lauda seintest, kelder ja kibedalt vingune saungi olid kivist. Tänu sellele olid põllud kividest puhtad. Sama kivimaaniat ehitustes oli meie küla

teistelgi talunikel märgata. Juhan ja ta naabrid olid mõisalt talud pärisomandiks ostnud juba a. 1870. Juhani kolme ristiga ostukaart plekktoosis kadus tema pojapojal 1945-ndal aastal koos mitmete muude Juhani mälestistega Saksamaal Rostocki ümbruses (ms. hõbepulmatrukiski).

Juhanit mäletati kui tublit töömeest oma põllumailt aegadelt, kui ta oli veel noorevõitu ja terve. Sirp käes ka pää päikesekõrvetuse vastu heleda rätikuga mähitud, ta oli küürutanud rukkilõikajate rivis, vikat ja hang olid välkunud tal käes heinamaal. Talu Ülemises koplis näidati mulle, kui olin väike poiss, kuhjalava juures lohuga kivi, millel mu vanaisa oli heinaajal raskest tööst hinge tagasi tõmmates tavatsenud istuda. Mõtlesin, et ta pidi ikka küll olema suur ja raske mees, et oma kehaga niisugust lohku kivisse istuda. Vanas eas vaevas Juhanit roos jalas, vilets oli käia neil verstapikkustel kitsail põldudel. Aga töö juhtijana ta ikkagi tampis longates käia kodu ja põldude vahet. Mis sellest põlluharimise vaevast ja higist pikalt rääkida – see oli ühine meie esiisadele põlvest põlve. Nende vaeva vilja pidi saama poegadele ja pojapoegadele, nagu Juhan Liivgi on tähendanud. Ega nemad aimanud, et tulevad väga karvased ajad ja uued kutsumata röövperemehed idast Kassemale ja mujale.

Kustase Juhanil oli muidki majanduslikke huvisid pääle põllunduse. Nava väike karjamõis Palamusel läks müügile, tal oleks olnud võimalus seda omandada, aga ta kõhkles ja jättis ostmise kavatsuse. Sugulane Aavakivi tahtis talle ostu teel üle anda oma Tsähkna veski ja veskitalu Võrumaal. Juhan tegi pika vaatlusreisu sinna, aga tuli pettunult tagasi: põllumaa oli sääl vilets, igatahes halvem kui Kassemal. Ta oli liiga tugevasti kiindunud oma isa ja ema esivanemate põlisesse talusse ega suutnud sellest oma juuri lahti kiskuda. Oli ka ettevaatlik riskimiseks. Kassemal olid tal hääd võimalused hobuste kasvatamiseks, ja hobused olid ta kirg. Teda peeti hääks hobuste tundjaks, nii et Kaiavere parun Tiesenhausen kasutas teda asjatundjana, kui laatadel oma mõisasse tööhobuseid ostis. Kui ta oli jalahaiguse tõttu voodis maas ega pääsnud talli juurde hobuseid vaatama, siis ta laskis oma noore hobuse elukambri esikusse tuua, et seda uksepakult uurida. Sugulased Aavakivid, isapoolsed nõbud Kodaveres, olid samuti suured hobuste sõbrad. Kui Juhanil või Aavakividel oli uus ilus hobune või täishobuseks sirguv sälg, sõitsid nad teineteisele külla, et neid näidata ja hinnata

lasta. Kui talude kruntimise ja ostmise eel maamõõtja, kes oli Juhani talus tükk aega toidul olnud ja taluheast väga oli lugu pidanud, oli ta külast lahkuma hakates küsinud, millega ta külalislahkust võiks tasuda, oli Juhan öelnud: *Hobustekoplit on mul hädasti vaja*. Ja talu oligi siis juurdelõikena saanud Ülemise kopli, neljavakamaalise kuiva heinamaasiilu, mis oli kiiluna teiste talude vahel.

Juhani hobusekultusest on tunnistuseks ka järgnev tõestisündinud lugu tema nooremailt päevilt. Kustasel oli olnud käimas keegi Tartu suur meistrimees, vist puuseppmeister. Oli muidugi jälle juttu ka hobustest ja nende kõikvõimsusest sõidul ja põllutöös. Meistrimees oli öelnud, et saab sõita ka ilma hobuseta, ta võib Tartust Kassemale sõita vankriga, millel polegi hobust ees. Juhan pidas seda võimatuks, ta ei olnud vist veel midagi kuulnud ei raudteest, raudruunast ega jalgrattast. Vaidlus läks ägedaks, löödi viimaks suure summa pääle kätt, meister pidi sõitma Juhani poole ilma hobuseta. Ja mõne nädala pärast sõitiski meistrimees Juhani õue mingi omatehtud imesõidukiga, ilma hobuseta. Oli vist mingi jalgratta tüüpi imeloom, jalgadega sõtkutav. Juhan oli käelöögi kaotanud, pidi kokkulepitud summa välja maksma. Sõiduki ta sai muidugi endale, ent rõõmu sellest polnud, kaotav pool viskas selle aidalakka, kus lapsedki ei tohtinud seda puutada. Sellest viperusest ei tohtinud talus isegi rääkida. Juhani noorim poeg Gustav (sünd. a. 1874) oli seda käelöögisõidukit näinud ja käelöögi loost kuulnud ja rääkis sellest oma isa seiklusest oma järglasile huumori vilkuva tähe all, kuigi see omal ajal polnud mingi naljalugu.

Hobuste kasvatus andis muidugi talule lisatulu, aga muidki tulusid oskas ta leida. Tulu tuli talurahvakauplusest, mille jaoks väikse poeruumi ta ehitas oma reheelamu teepoolse rehetootagusesse tühemikku. Kauplusel, mida pidas Juhani tädipoeg Vipper, oli edukus, sest maakauplusi oli 1870-ndail ja 1880-ndail aastail veel väga vähe. Kauplus oli käigus kuni 1920-ndate aastate lõpuni, aga hiljem juba uues telliskivielamus, mille otsa oli ehitatud juba korralikum poe- ja kaupmehe eluruum. Enne raudtee ehitamist Tartusse käis Juhan oma hobustega korduvalt kaubavooris Peterburis, olles mõnikord voorijuhiks ja tagasiteel Tartusse suhkru- jm. koorimatega laskis voorihobustel puhata oma raudkangidega ja lukkudega kaitstud rehealuses. Peterburis ta külastas oma sugulast kedagi trükkalit, kes oli olnud ka vastukülaskäigul Juhani peres. Tolle

eestlasest trükkali nime kahjuks enam ei mäletatud perekonnas. Niisugusteks pikkadeks reisudeks oli muidugi jälle vaja hobuseid. Ka kui Sõõru laanes Peipsi pool veeti metsast välja *hongid* (*ongas* on jäme põlismänd), vajati vägevaid hobuseid, ja Juhan oli jälle väljas oma hobustega ning sai lisarublasid. Nii et Juhani talus hobustega mitte ainult ei küntud-äestatud, vaid tehti muudki, kihutati kiitleval moel teel teistest mööda või põgeneti teeröövlite küüsisist, nagu vähemalt ükskord oli Juhanile juhtunud linnateel Maarja Kirikumetsa ääres ja kord hoopis hiljem Juhani pojale Gustavile, minu isale, Kukemetsa vahel Peterburi maanteel. Viletsa hobusega võis mees kergesti jääda röövlite küüsi, hobusest sai muiste tihti elupäästja.

Juhan sai jõuka mehe kuulsuse, ja selle tõttu või kes teab ka mõne muu respekti tõstva omaduse tõttu, temast sai pikaks ajaks vallavanem Kudinal. Kuigi ta ei osanud kirjutada. Lapsed küll manitsesid teda kirjutamiskunsti ära õppima, aga tema ei nõustunud, vaid tõrjus selle soovitusse vastuväitega, et kirjutamine on ainult laste lõbu. Kirja lugeda ta küll oskas, nii et hoidis korras ja tundis ära kõik kirjutatud dokumendid, mis tal juhtusid olema kodus kapis. Oma allkirju neile ta andis kolme ristiga. Vald oli siis väike, koosnes mõnest Maarja-Magdaleena ja Palamuse kihelkonna külast – suureks sai ta alles sajandi lõpul, kui sellega liideti väike Kaiavere vald. Aga Juhan valitses teda hoolikalt ja rangelt, oli päris võimumees. Vallamaja, mis hiljem valla suurenedes viidi üle Maarja kiriku lähedusse, Kaiaveresse viiva tee äärde, asetses tookord veel Kudina ja Saare mõisa vahel Rahivere vesiveski juures, kus muidugi oli ka tollaegne kultuurikeskus, kõrts. Rahiveres vallamajas käies Juhan sidus hobuse kõrtsi lasila külge ja võttis asjatalituste sissejuhatuseks kortli viina või õlut. Kõrtsis tavatses logelda üks tuntud pikanäpumees ja hobusevaras. Juhan tegi talle kortli välja ja seega palkas ta enda hobuse vahiks. Nüüd oli kindlam kui kindel, et tema hobust keegi ei varasta, selle valvamine oli vastutusrikkais kätes.

Oma vallavanemavõimu Juhan ei jätnud mõnel korral näitamata. Praeguse aja inimese silmadega vaadates on vaieldav see, et ta oma küla kiigu laskis maha raiuda. Noorsoo tervisele see olevat olnud hädaohtlik, kuna sääl kiiguti liiga suure noorusliku hooga, nii et saadi kehavigastusi. Täiesti positiivseks tuleb pidada tema vallavanemakorraldust, mille järele Maarja kiriku ümbruse teel üks

mudane nõokoht, nagu ta perekonnas hiljem mäletati, kividega kõvaks põravaks teeks sillutati. Küll tal omal pika vallavalitsemise aja jooksul üht-teist muudki asja ajas vallarahva rõõmuks või pahanduseks, kes nüüd seda sada aastat hiljem mäletab. Käske anda ta igatahes armastas ja nende täitmist nõudis rangelt.

Juhani võimupiiridesse kuulus seega, et ta võis ilma kohutuotsuseta lasta mõnele peksukaristuse, ihunuhtluse n.-ö. käskotsusega. Mulle vestis ühest sellisest loost Saare valla Odivere küla vana auväärne peremees Sogeri Jüri Puusepp, kui 1920-nda aasta suvel olin selle küla vana Kodavere murret uurimas. Elasin samas külas Mäetaguse Kihude talus, kus perenaine mulle oli sugulane, Grünthalide soost. Vanaperemees sääl rääkis puhast oma nurga Kodavere murret. Mind juhatati sama küla Sogeri tallu, kus peremees Jüri pidi ka olema hää murde- ja jutumees. Ja oligi seda. Kui jutuotsale saime, oli esimesi küsimusi Jürilt: *Kust poolt sa pärit oled ja mis on su nimi?* Vastasin, et olen Kudina Kassema külast, mu nimi on Mälson. Mult päriti edasi: *Kas sa oled vana Kustase Juhani sugulasi?* – *Olen tema pojapoeg.* – *Noh, siis sa pead tubli poiss olema. See vanapoiss laskis mulle, kui ta oli vallavanem, vitsu anda, selle eest, et ma olin ulakas. Ja tal oli tuline õigus.* Sellelt vastastikuse usalduse pinnalt sai keeleküsimumuste arutelu rahulikult jätkuda.

Tartu–Mustvee maantee äärne Uhmardu kõrts oli Kassemalt auklikku karjateed pidi ainult kahe versta kaugusel, sääl oli Juhan sagedane külaline, kuigi ta polnud suur joomar. Sääl oli tal muidki seiklusi kui see peksustseen. Ükskord oli teda seal vihale ärritanud keegi linnaantvärk, kes oli kõrtsi ees jalutanud ja uhkeldavalt demonstreerinud oma taskukella, mis tol ajal maataludes oli haruldane ese. Lai uurikett oli tal olnud vestitaskus üle kõhu, ta oli sellega edvistavalt mänginud. Juhan oli seda mängu mornilt päält vaadanud ja korruga küsinud: *Müü see kell mulle ära! Mis see maksab?* Antvärk vastanud: *Müün küll, ja nimetas hinna.* Juhan maksis sõnalausumata nõutud hinna, võttis uuri ja viskas selle vastu kivist kõrtsiseina puruks: *Sääl on su kell, ära kelgi!* Raske on öelda, kumb siis enam kelkis, kas antvärk oma uhkusesemega või Juhan oma rikkusega. Jäägu see probleem psühholoogide lahendada.

Kuigi Juhan ise koolis käies haridusest polnud hoolinud, ta siiski hoolitses selle eest, et ta lapsed saaksid vähemgi parema hari-

duse. Jaani kooliõpetaja- ja mõisavalitsejakutsest on juba olnud juttu, mainitagu siis ka, et ta kaks noorematki poega, Mihkel ja Gustav, said kihelkonnakooli hariduse, nagu möödunud sajandil suur osa taluperemeeste poegi tema maanurgas. Ka noorema tütre Sohvi Juhan pani pärast külakooli lõpetamist kaheklassilisse Markovi preilide kooli Põhja-Tartumaal edasi õppima, kus see oli oma sugulase ja eakaaslase Aavakivi Anna (Haava) kooliõde. On iseloomustav tolleaegsete olude kohta Eestis, et needki arglikud talurahva haridusliku edasipüüu üritused Maarja praostile Mickwitzile osutusid nii ärritavaks momendiks, et suhted praostihärra ja kaugeltki mitte usuvaenulise Juhani vahel katkesid. Tuleb oletada, et praost oli talle teinud mingeid ehtbaltlikke etteheiteid laste koolitamise puhul. Juhan reageeris sellele ehttalupoegliku, võib-olla koguni rahvusliku jonniga: ta ei saatnudki Sohvit leeri Mickwitzi juurde, vaid selle asemel Tartusse ehtsaksaleeri, kust see naasis oma talutarre saksakeelse leeritunnistusega.

Mickwitzi naerdi ka muidu tema koguduses ta väga viletsa eesti keele oskuse pärast, mida ta eluaeg eestlaste hingekarjaseks olles polnud suvatsenud õppida inimlikult rääkima. Mitu aastakümnet hiljem veel mäletati, kuidas ta oli ühele Šasmini-nimeliselt poisilt pärinud: *Kas sina oledki see Sitamiilius, kes opetaja ouna-aias keip?* Ega tema jutluste keelgi vahest olnud palju parem, see võis isegi keeletarvituse suhtes nii vähenõudlikku meest kui Juhan vihale ajada. Ühelt külaskäigult Painastest Jaani poolt koju sõites oli Juhan puhata lasknud hobust ja enda keelt kastnud. Sisse astunud Kolga-Jaani pastor Reiman ja ajanud temaga ja teiste kõrtsilistega juttu. Koju jõudes Juhan jutustas oma perele vaimustusega, missugune tubli eesti mees see oli olnud. Ta võrdles teda muidugi oma armetu Mickwitziga.

Kultuuri tähtsusest arusaamist võib Kustase Juhani juures sellest märgata, et tema talu Ülemises koplis mängiti selles ümbruses esimest korda näitemängu, Koidula külakomöödiat. Võib-olla poeg Jaanil oli ka selles asjas olnud sõna öelda, kes oli sõprusvahekorras *Oleviku* Ado Grenzsteiniga ja sai sellelt äratusi. Juhanit ennastki võisid talurahva rõhutada olukorra kohta mõtlema panna ka perekondlikud kokkupuuted Aavakividega ja Anna Haavaga. Dr. Aavakivil oli kombeks 1890-ndail aastail käia pikalt kõnetamas oma sugulast Juhanit võõrastemajas, milles Juhan laatade ajal oli öömajal,

neil oli olnud palju kõnelusi talurahva olukorrast, ja missuguseid, võib arvata igauks, kes sellest Aavakivist midagi on kuulnud. Linnasõidul võis Juhanil ka teistsuguste haritlastega kokkupuuteist olla kogemusi.

Kord Tartu teel Kilgi kõrtsi ja linna vahel oli talle tõllaga vastu sõitnud trobikond saksa värvimütsilisi tudengeid, ja üks neist oli teda rõõmuhõiskel nagu koera piitsaga löönud. Mõtles ometi, vallavanem sai piitsa. Seda lugu oli ta kodurahvale rääkinud sügava nõrdimusega. Ja seda on tema perekonnas põlvest põlve edasi räägitud, nii et Juhani järeltulijaist üliõpilastena keegi pole tahtnud kanda värvimütsi. Aga meie vallavanema sirges matsimeelsuses oli ka omi vastuoksusi: Kaiavere paruniga rääkides ta oli võtnud mütsi pääst maha. See oli muidugi vana "hää" komme "mõisavanema" ees, sajandite jooksul verre juurdunud, instinktiivne.

Hobusteuhkus ja kaukasse kogunenud kopikad ning võimupositsioon vallas olid pikapäale Juhanist vorminud omakasupüüdliku varakoguja. Aga ta võis mõnikord mõelda küll ka kaasinimesele ja aidata ligemist. Juhani lähima naabertalu peremees Keskküla Gustav rääkis mulle, kuidas tema isa Mihkel Juhani abiga oli mõisalt ostnud oma suure talu. Mihklil polnud raha taluostu sissemaksuks. Tema talu asus ostma keegi Sepa Hindrik, kes oli vallas tuntud kurja mehena. Juhan ei soovinud seda meest oma naabriks hääloomulise, sõbraliku Mihkli asemele. Ta oli andnud Mihklile viiskümmend rubla laenuks ja öelnud: *Mine osta ise ära oma talu!* Mihkel läks mõisa ja sai talu enda nimele selle väikese osamaksu eest. Sama aasta kevadel ta oli külvanud hulga lina, saanud linasaagi müügist hääd tulu ja juba samal aastal tasunud Juhanile laenu. Juhani südamehäädus küllap ka peegeldus sellest, et ta jõulude eel, kui kerjused tulid oma kottide või kelkudega, oli tihtigi kerjusele pistnud pihku terve hõberubla, mis oli tema ajal suur raha, ja Leenu oli ka siis heldekäeline oma jõulumoonakinkidega.

Vanarahvas ütleb: *Keegi ei jää ilmasambaks*. Juhangi teadis ja tundis seda vanuspäevade kätte jõudes, jõudude lõppema hakates. Mitmete perekonnaliikmete saatel ta sõitis ühel päeval testamenti tegema ametasutises. Paari aasta eest oli surnud parandamatu vähktõve operatsioonil ta enesestmõistetav pärija, poeg Jaan. Noorim poeg Gustav oli ka juba abielus Kaasiku talu peretütrel, hõbehäälse laululinnukese (Juhan kutsus teda *mu pääsulinnuke*) Miiliga. Ta

kirjutas talu kõige elava ja elutu inventariga Gustavi nimele, jäi ise selle järeltulijaid ja oma surma ootama.

Ühel sügisesel pühapäevahommikul tuli oodatud vikatimees, siiski äkki ja ootamata. Juhan oli perelauas söönud hommikueinet, lugedes harjunud kombe kohaselt perele pühakirjagi. Tallu oli tulnud peipsiäärne kalakaupmees oma kaubakoormaga. Juhan oli võtnud pange, läinud ostnud pangetäie värsket kala, oma maiustoitu. Teel majatrepile oli ta aiarajale kokku varisenud, pang oli käest kukkunud. Säält ta leiti ja viidi tuppa voodisse, säält ta jäi külmaks ja kangeks. Surm oli tulnud, arvatavasti südamerabandusest, tema seitsmekümne esimesel eluaastal. Arsti ei toodud – arstid olid kaugel linnas, neilt polnud abi loota.

Lahkunut valvati, küllap kolm ööd, nagu isaisadel oli olnud kombeks kodus lautsil küünlate valgusel. Oma pere ja külarahvas valvas, popside Allküllast olid ööd läbi valvamas ja kirikulaule laulmas küürakas Sandri Kaarel Selgis oma sama küüraka õe Liisaga, mõlemad väga kõlava häälega lauljad. Kaarli hääl kostis üle kirikugi. Valvamislaulu eest ta sai mälestuseks Juhani rebasenahkse läkiläki, mis hiljem aastate viisi tuletas meelde vanaisa Juhani, kui Kaarel oma koti või kelguga liikus külas.

Peielised viisid Juhani Maarja surnuaiale, kus ta sängitati Madise kõrvale üle surnuaia põikraja vastakuti vana vimnamehe Mickwitziga. Surnuaia müüri taga oli hulk hirnuvaid, kaapivaid hobuseid, nagu oligi vana hobuste sõbra vääriline. Juhani tuttavad Aavakivide traavlid nende seas. Hauale pandi varsti tugev malmrist, puhkava tollaegse peremehe tunnismärk, vaskse nimesildiga, mis säält tsaaririigi, Vabariigi ja kaks Juhani meelsuse vastast okupatsiooni on üle elanud ja tema põldudele ootavad uue vabaduse koitu.

Tuli poeg Gustavi aeg, uute püüdluste ja nõudlustega. Uus peremeeski oli kirglik hobusemees, talle tegi lõbu teel teistest mööda sõita. Ent paremad hobused rekvireeris vene kroonu Esimese maailmasõja ajal sõjaväele, sälgudest polnud suurt abi, mõne aasta pärast oli talu hobuste seis keskpäraste künnihobuste tasemel, alla käinud. Juhani kogutud varud kulusid kolme poja koolitamiseks Tartu keskkoolides ja ülikoolis. Koguti varasid, mida koi ei söö ega rooste riku ega idast tulnud anastajalgi polnud võimalik võtta. Viimaks läks Juhani isaisade maal olukord nii kitsaks ja täbaraks, et ta kahel pojapojal peredega polnud ruumi sel maal, nad siirdusid

läände. Sää! on nüüd Rootsis, Kanadas ja P.-A. Ühendriikides Juhanil seitseteistkümmend viienda põlve järglast, kelledest kõik ei oska seda keelki, milles kunagi Juhan oma perele luges pühakirja ja mida ta pidas igaveseks oma peres, samuti nagu pidid olema tema talu kivihoonedki.

Aga meie maadki kannab õhk ohkaks vana Juhan nüüd, kui ta meie aega näeks ja tal oleks olnud juhust lugeda meie "Elu tule" autorit, temast hoopis hilisemat ja kirjaoskavamat. Juhani teise poja Mihkli poolt on Eestis tal veel kaks viienda põlve järglast, nende perekonnanimi on Ustav, mis nagu sümboliseerib Juhanile ja Eestile ustavaks jäämist selle kiuste, et nende vanaema on kümme aastat selle põhimõtte pärast pidanud olema mordvalaste maal sunnitööl.

Nava Mihkel

Nava Mihkliks ehk lihtsalt Mihkliks nimetati meie peres minu lelle Mihklit, Kustase Juhani poega, minu isa aastat kolm-neli nooremat venda. Ta elas meie Kudina (hiljem Kuremaa) valla Nava külas, omades sääl Pärtli talu. Lell Mihkel oli mu nooruses üks mu kõige meeldivamaid sugulasi. Ta oli väikese kasvuga kõhn blondivõitu mees.

Väikest Kustase Mihklit ei rahuldanud juba pisipoisipõlves enam lehe- ega pajupill. Siin oli juba tegu muusikamehehakatise, kui võeti abiks sigarikarp ja meisterdati oma viiul hobusejõhvidest keeltega. Viiulit oli Mihkel külas näinud, just selline pidi ka temal olema. Sigarikarpe oli oma talu rehetoaesik-kauplusest küllalt saada ja isa Juhani priskete hobuste sabades oli jõhve mis meri. Ja selle vastse keelpilli kiiga-käägat kuuldi siis päevast päeva küla karjatänaval, kõrvus pirisevad-kärisevad helid kutsusid mõneltki vähem musikaalselt kuulajalt ja möödujalt esile keelavaid käratusi, ent need Mihklit ei heidutanud, temale oli musitseerimine kategooriliseks sissesündinud imperatiiviks.

Mõnes muuski esteetilise maailmavaate valdkonda kuuluvas küsimuses oli väiksel Mihklil oma vaatekoht, muude kaasinimeste omast erinev. Nii ei sallinud ta helevalget lambanahkset kasukat, mida muu külarahvas pidas otse uhkusesemeks. Kui temale lasti õmmelda niisugune uhke ese, otsustas ta selle jalamaid teha mustaks. Oli sügisene, porilompidega õnnistatud aeg. Mihkli vastne kasukas pidi läbi käima porilombist, et mitte olla nii väljakutsuvalt hele. Mihklil endal porilompi püherdama minna oleks olnud täbar, siis tal oleks olnud nahatäis varnas: *Suur poiss juba ja nii rumalalt vallatu!* Ta ajas kasuka selga oma nooremale vennale Kustile, keda rumaluste eest veel ei ähvardanud vitsanuhtlus, ja käsutas selle poriauku püherdama. Kustile muidugi valmistas selline austav ülesanne ülimalt rõõmu ja niimoodi Mihkli valgest kasukast saigi must, pärast kuivamist hall. Majarahu see vahejuhtum ei rikkunud.

Muusikalist äratust ja mõningaid oma huvidele vastavaid teadmisi oli Kustase Mihkel saanud köstriks (kihelkonnakoolis) õppides eesti laulupidude veteranilt köster-õpetaja Mats Sõberilt enne koolide venestamist saksa keeles. Koolivennaks oli tal sääl muude hulgas ta sugulane Johannes V. Veski, kellega koos nad kord vahe-

tundidel istutasid koolimaja esisele maanteele alleepuid. Kooliaegseist õpinguist meenutas ta veel vanas eas, kuidas köster neid oli ms. pannud tuupima kirikulaulu *Ma vilets, vaene patune*. Ta, terve ja patuks veel vaevalt mahti saanud tervisest rõkkav noormees, oli oma sisemuses nõrdinult protesteerinud selle laulu vaimsuse vastu. Ent sääl koolis oli Mihkel ilmselt tutvunud puhkpillidega, kihelkonnakoolimaja oli tollal pillikoori harjutuspaigaks, millega Mihkel pärast kooliaega oli liitunud. Hiljem teati talus rääkida ühest Mihkli pühapäevaõhtusest sekluslikust pilliharjutuskäigust koolimajja. Harjutus kestis varahommikuni ja pillimees tuli harjutuselt otse lõikuspõllule (kodus ei tohtinud ta näidata ennast vanale Juhanile, kes pillimängu pidas tühjaks ajaraiskamiseks), kus töörahvas ta pani puhkama viljavihkude vahele, et äratada niipea, kui peremeest alt külalt põllukünkale tulemas silmatakse. Tookordne pillipuhkus läks õnnelikult, sest peremees ei tulnud niipea, võib-olla oli temagi ülealuselt uinatanud.

Et pill peret ei toida, oli Mihklile kui noorele tervele mehele iseenesest selge. Aeg oli vaikselt veerenud, Vene kroonuga olid sõjaväeteenistussuhted ka juba selgitatud. Kustase Mihkel saadeti soldatina Poolamaale, kus tol ajal eesti univormis noormehed viidi keisrit, usku ja isamaad teenima. Ent sinna ta jäi ainult lühikeseks ajaks. Ühel hääl päeval sõitis ta voorimehel sõjaväeteenistusest koduväravast sisse kellegi Jürgensoni nimelise härrasmehe seltsis, kes troskast väljudes võidurõõmsalt hüüdis pererahvale: *Võtke oma poeg vastu!*

Jürgensonil oli arvatavasti suhteid vene sõjaväearstidega, kes Mihklile olid andnud "sandipaberid" vigaste silmade tõttu. Tal olid silmad tõesti kippunud vett jooksuma (arvatavasti seetõttu, et ta noorena taluruumide kitsuse tõttu oli pidanud palju kordi magama suitsuvinguses rehes, kus muide üks ta väikesi õdesid oli vinguurma surnud), ent seekord oli küll tõvetunnistuse pääpõhjuseks see, et Kustase Juhani tengelpung oli tublisti rublasid jooksnud altkäemaksuks.

Priius, kallid anne, oli Kustase perepojal käes, varsti tuli isiklik perekonnaküsimus lahendamisele. Kodutallu jäämiseks Mihklil polnud soodsaid eeldusi talu kaaspärijate rohkuse tõttu. Taluta jäävate perepoegade iidset traditsiooni seirates Mihkel läks kosjasõiduga oma valla Nava külla Pärtli Märdi peresse, kus oli abiellumisealine blond

iludus, ilusa lauluhäälega peretütar Pooli, kelle vanem poolõde oli juba ammugi kodunt lahkunud, nii et Pooli oli jäänud ainupärijaks. Pooli oleks küll ilma talutagi kindlasti Mihklile naiseks hästi sobinud, aga ega see ilus talugi kosjakaubale polnud pahaks. Pulmad peeti ja tralli löödi, vana Märt oli väimehega väga rahul, kinnistas varsti talugi tema nimele, arvates et nii on hää tema tütre *va virsiku* kõrval (nagu üksikud lapsed ikka, oli see ju hellitatud iseloomuga, olevat hiljem iseteadvalt olnud arvamusel, et *mõis peab oma prouat toitma*). Esimesed abieluaastad veedeti siiski mehekodus Kustasel, kus noorpaar oli poepidajaks selle talu maakaupluses. Sääl sündis ka nende esimene poeg Albert, kes suure osa oma elust oli hinnatud õpetajaks koos oma abikaasa laiuseluse Salmega, kes oli ka õpetajaks säälsamas, isegi nii kõrgelt hinnatuks (vist oma teenete tõttu naiskodukaitses), et vene okupandid tema kümneks aastaks küüditasid Mordvamaale sunnitööle, kust ta tervise poolest ruineeritult hiljem pääsis tagasi kodumaale, mitte küll oma kodusesse kooli õpetajana.

Mihkel ja Pooli asetusid siiski varsti elama oma tallu Naval. Selles patriarhaalses talus oli palju teha. Kustase kodunt kaasa toodud kogemuste põhjal Mihkel istutas sääal viljapuuaiad, mille keskele asutas akaatsialehtla, just nagu Kustaselgi oli olnud, ja mesilagi pidi sääal nüüd olema, nagu oli olnud nooruskodus. Aianurka jäi nagu muistsete aegade mälestuseks idülliline vana Märdi mademetaga viljaait. Kustase Mihklist oli saanud Pärtli ehk Nava Mihkel, kes loodusesõbrana oli kindlasti armunud oma uue kodu loodusilusse samuti nagu oma noorde naisesse. Pärtli talu põlluribad sirutusid kilomeetripikkuste viiludena järsandliku kallakuga vastu Pikkjärve ehk Navajärve ja lõppesid põhjas talu metsaga, mis vahetult liitus Kaarepera õilispuuseguse mõisametsaga. Keset põldu kivivare ümber avastati hiljem muistne matusepaik, mida arheoloogid on huviga mõistatanud. Roigasaiaga piiratud karjatänava ümber olid kobarikus sõbralikud naabertalud – Sõnni (Ertised), Kangru (Kaharid), Nuudi (Ingelid), Iisaku (Grünbergid) jt.

Ei ole kuulda olnud, et Mihklil kellegagi neist oleks olnud tülisid, perekondlikel pidudel võisid Mihkli sugulasedki nendega kohtuda ja sõpruda. Küla lõunaotsas laius männi- ja kuusemetsaline Nava nõmm, mille Ehavere veski poolsel äärel, Kudina poole mineva metsatee veeres puude peidus oli Kalevipoja säng. Kui hallil

muinasajal siin Kalevipojal kõlbas puhata oma vägitegudest, küll siis tema järeltulijail siin oli väärikas eluja töökoht. Kohaliku kultuuri värskemat 18-nda ja 19-nda sajandi kihti kajastas veel käesoleva sajandi algul vana õlgkatuseline Nava kool külast eemal oleva Silla talu juures nõmmes Ammejõe läheduses, mis oli kunagi kuulus oma õpetaja ja vennastekogudusejuhi Silla Hendrike Schulbachi tõttu, kelle jutlustusteedkonda Palamusele mäletati veel hoopis hiljem rahvaluuletaolistes värsijalgades:

*See tee on pikk ja porine,
mis läheb Navalt Virule.¹*

Käis kuuldusi, et veel hiljuti oli metsadevahelises Nava külas olnud hobustevaraste abistajaid ja varjajaid, Pärtli Märt oli puhas neist kahtlustusist. Hobusevargaile aga see küla polnudki oma asendi tõttu kuigi sobiv: Tartu–Tallinna maantee lookles teispool Pikkjärve, umbes kilomeetri kaugusel külast. Naabrite kurjad keeled võisid ju ka kadedusest kõlksuda.

Pärtli talu liivamullaseil järsandikel kündis ja külvas Kustase Mihkel ligi viiskümmend aastat. Enamasti ikka ilma sulase abita. Teenijatüdruk neil oli, abiks perenaisele ja põllutöödel, ja karjane, kui omad pojad olid karjaseest pikemaks sirgunud ja käisid kooliteed. Noorest sirgest väikesekasvulisest poisist sai pikapeale küürutõmbunud talutaat, kelle luudele tööd rühmates ei saanud rammestavat rasvakihti koguneda.

Aga miski võim ei suutnud teda oma nooruses juurdunud muusikahuvist, laulust ja mängust võõrutada. Laul ja puhkpill hoidis tema vaimu virge ja tuju üleva ka keset elumuresid. Ta oli ja jäi alati optimistlikuks, sõbralikuks jutukaaslaseks oma ümbrusele. Tal oli vana, vist kusagilt mõisast ostetud tiibklaver ja hiljem korralik pruugitult muretsetud pianiino, mida ta omapäi oli õppinud mängima ja oma tenorihäälele laulule saateks osavasti kasutas. Kui ta põllult tuli, istus ta uut jõudu koguma klaveri taha, kui oli higi ja põllutolmu pühkinud. Harva võis näha teist meest, kes oma mure- ja vaevakoorma oskas nii jõuliselt helide alla uputada. Kuigi adra taga konksu tõmbunud sõrmed tikkusid vanemas eas juba tõrksad olema ega suutnud klahve alati laitmatult taltsutada. Tema klaveri ümber

¹Veski- ja palvetundide kohta Palamuse kiriku juures.

kogunesid vahetevahel, puhketundidel, lauluhimulised külast, ta õpetas neile mitmehääelseid koorilaule.

Oma ametlikult küll vist registreerimata segakooriga ta esines mõne korra avalikultki. Igatahes kuulati kord mõnuga tema koori kontserti Maarja-Magdaleena seltsimajas piduõhtul, kus koorijuhataja enda falsetivibreeringud äratasid tähelepanu. Oma lauljatega võttis ta ühel suvel osa laulupeost Narvas. Kas too improviseeritud navalaste koor ka mõnel Tallinna laulupeol käis, pole teada. Oma kodustel perekondlikel koosviibimistel (näit. oma kahe poja matmise puhul, kes surid noortena) otsis Pärtli Mihkel loomulikult lohutust ja ülendust segakoorilaulust. Pooli seisis neis lauluharrastusis alati truult tema kõrval.

Impulsiivse mehena Pärtli Mihkel vaatles avatud silmi (nii nõrgad need silmad siiski polnud, nagu Vene kroonu omal ajal oli arvanud) kõike ümbritsevat ja võttis avalikust elust niipalju osa, kui oma kutsetööst mahti sai. *Postimehe* lugejana oli ta kindel Jaan Tõnissoni pooldaja. 1905-nda aasta poliitilises keerises ta istus *Bürgermusse* tormikail koosolekuil Tartus oma Kudina valla saadikuna ja tal oli noist ärevaist päevadest palju pajatada. Veebruarirevolutsioonile ta tundis siiralt kaasa, lootis sellest kõike hääd ja riputas seinale Kerenski ja ta ministrite pildid pieteetselt raamistuses. Ja kui siis Vabariigi asi hakkas arenema, ta tõi oma vankriga Tartusse sakslaste eest taganenud vene väeriismete poolt Tallinna maanteele maha jäetud kuulipilduja ja padrunikaste. Vähe oli neid põllumehi, kes meie iseseisvuse saavutamisest nii teadlikult rõõmu tundsid kui tema ja siis oma pilgul nii särada lasksid nagu tema.

Oma isiklikku poliitilist sõda oli ta juba meie sajandi algaastail pidanud balti parunitega, kui ta asus endale neilt nõudma peremeheõigust Pikkjärvel. Sellest nõudest kujunes pikk ja kulukas kohtuprotsess. Asi läks arutusele kohtupalatisse Peterburis, ja sääl oli Pärtli Mihkli huvide kaitsjaks eesti advokaat Erjapea (vist), ent Mihkel muidugi kaotas. Tema advokaadil polnud lõpuks muud öelda kui: *Nende vastu ei saa muidu kui rusikatega!* Ja rusikaõigust või õigemini malgaõigust siis kibestunud Pärtli Mihkel asuski kasutama. Ühel talvel, kui Kaarepera mõis laskis kala püüda Pikkjärvel, seisis ta tugeva malgaga Pärtli talu all omal krundil ja keelas oma talu krundile loomuse väljatõmbamise. Mõis ei saanudki kala Mihkli krundi kaudu, nagu oli kavatsetud. Omaks sai Pikkjärv Mihklile alles

Vabariigi ajastul, kui ta järvele ostis Tartust sihvaka Emajõe-paadi ja selles vaba mehena aerutas Kaarepera jaama suunas Navamõisa alla.

Mitte sugugi tülinoriv mees, oli Pärtli Mihkel nooremana tüli-vahekorras Nava nõmme taguse Ehavere veskiomaniku Albert Mooraga tõenäoliselt selle tõttu, et tal sellest mehest oli jäänud mulje, et see tema järelprotsessis tundis kaasa parunipoolle. Saksiku mehena Moora võis ju selles suunas avaldada oma arvamust. Et Moora perekonnas tol ajal kõneldi omavahel saksa keelt (millest küll kõik Moora lapsed, kasvades Tartu koolides eesti rahvuslasiks, pärast taganesid), sellest võis Mihklile olla irriteerumiseks piisavalt põhjust.

Muusikarõõmuga hoidis Pärtli Mihkel oma tuju ülal ka, kui elu talle hoope jagas. Ta oli seltskonnas alati häätujuliselt jutukas ja tal oli säääl kaasinimestele ikka midagi ülesehitavat öelda. Meelt värskendama sõitis ta nädalavahetustel vahetevahel oma lapsepõlvkodusse Kustasel, ja siis olid säälsel noorsool pidupäevad, siis sai jälle midagi meeltülendavat kuulda. Temani olid jõudnud ajalehtede ja ilmselt muugi loetu kaudu sajandi alguse mitmed uued mõttepuhangud, Tolstoi mõttemaailm ja Ellen Key naistevabastusideed panid ta keelepaelad liikuma, kui juhtuti istuma külarahva ja sugulaste seltsis Kustase pikas perelauas. Põllumajandus ja Tõnissoni ideed muidugi ka ei puudunud päevakorrast. Eriti noortele oli see õpetlik ja kaasakiskuv kuulda. Adra taga konksu jäänud sõrmedest ja käimist segavaist ilmseist, ümbrusele salatud piha- ja puusavaludest hoolimata see mees oli optimistlikult virge.

See virgus ja vaimuvaprus kadus temast küllap 1940-ndate aastate algupoolel, kui olud Eestis muutusid Mihklile lausa vastuvõtmatuiks. Talle võis siis kogu ta elutöö purunenuna ja elu elamiseks väärinäida näida. Uutes inimeste ja Mihklile armsa looduse ümberkujundamise plaanitamise oludes ta, ilma et oleks eriliselt põdenud, heitis hinge 1944-nda aasta sügisel, kohe kui uued mäsandavad tuuled hakkasid maruliselt ümberringi puhuma. Tema vana põllumehesüda ei kannatanud seda uut, võõrast. Ilma matuserongita ja leinasaateta viidi ta sama sügisel porist teed, mida mööda Silla Hendrik kunagi oli sõitnud evangeeliumi kuulutama Virule, viimset und puhkama Palamuse kalmistumäele. Vankris kummalgi pool kirstu istusid ta õpetajana põlu alla sattunud poeg ja vend Kustaselt, kes mõni kuu hiljem niisamuti rändas Maarja-Magdaleena surnuaiale. Säääl olid Pärtli Mihklit vastu võtmas tema esiisad Parve Härm,

Härma Mati ja Matsi Aadu, vanad peremehed Süvalõpe külast, kus oli olnud tema esivanemate häll hiljemalt 17. sajandi teisest poolest saadik. Iga kord kui, vana 13-nda sajandi Palamuse kirikukellad kumisevad, kuulutatakse õndsat puhkusrahu nende ja teiste Eestimaa harijate põrmudele ja meenutatakse seda ülekohut, mida parunid nii läänest kui idast neile ja nende järglasile on teinud.

Kustase Leena

Kui Kustase poisipõngerjad alles hakkasid hommikuunest virguma, oli nende isaõde Leena juba ühe söögivahe koplis niitnud ja tuli tuppa keskhommikust einet võtma. Siis oli tal mõnikord põnevaid uudiseid kaasas. Kord ta tõi koplast näputäie kasejuurelt leitud punaseid kivilisi lillikamarju, hõrgult hapukaid, justkui kompvekke. Enam kui ükskord tal oli kostituseks kaasas kimalaste kargi imehää vedela meega, mida ta oli leidnud, lüües vikati kimalaste pesamättasse. Teinekord tuli ta saladusliku kompsuga, milles oli peidul veidernaljakas siilipoeg, leitud heinakaarelt. Seda andis silitada ja imetleda, kuni Leena tema viis tagasi niidule, ema juurde tagasi. Ennenägematu ime oli, kui ta Mareti soost tõi sametnuialise hundikurika, mille nimi tema keeli oli *sudepurik(as)*, meile nii meeleline kui ka keeleline mõistatus ühtaegu. Ja luhast niidutöölt ja alt karjamaalt tulles tal oli tuua tohutorbikuga metsamaasikaid lugematuid kordi. Sellist hellitavat tähelepanu nende vallatute poiste vastu teised täiskasvanud ei osutanud, kui ema välja arvata, kelle õrnused ja hellitused olid nii iseendastmõistetavad, et neid nagu ei märgatudki.

Hellitava tähelepanu osutuseks tuleb pidada sedagi, et kui poisid olid juba seakarjuseealised, Leena hoolitses sellegi eest, et sigade ruigamine neid hommikuti liiga vara ei ärataks. Kui ta oli kodumail, kitkus ta köögiviljaaias sületäie ohakaid ja muid sigade maiusrooga-umbrohtu, raius need maiustused seasöögiküünas suupäraseks ja vaigistas sigade loomupärast rõhkimislusti ja niiviisi pikendas poiste magusat und. Poistel polnud palju võimalust tädi Leena hoolitsemist tasuda muidu kui lihavõttepühade aegu, kui neil naabrite ja külastavate sugulaste munakinkides olid mütsid täis lõhkitoksitud värvilisi kanamune, mis just sööma ei meelitanud, peagu süüa ei kõlvanudki. Leena päris siis selle munatagavara enda munapudru materjaliks, mis oli tema maiusroog. Tugevasti võiga segamini hõõrutult sai sellest metsmehine munapuder, mis siis juba poistelegi oli nii keele- ja meelepärane, et raske on öelda, kes sest suurema osa ära konsumeeris, kas Leena või poisid. Oodatud päev aastas oli Leena sünnipäev juuli lõpul. Siis küpsetas Leena varaseist mahakukkunud õuntest tugevasti suhkurdatud õunapirukat, mille maitsmine selle päeva poistele tegi üheks tähtsaimaks tähtpäevaks aastas.

Üks poistest (see, kes neid ridu kirjutab) oli Leena ristipoeg, ja see sugulussuhe sidus teda eriti Leenaga. Poissi paelusid Leena jutud ja lood muistseist aegadest, ja ta käis meeleldi käsikäes Leenaga, kui see sammus põllule tööle. Siis sai kuulda sugulasist lähemaist ja kaugemaist (ms. Annast, s.o. Anna Haavast ja tema suguvõsast, kas või näiteks, kuidas kadedad külapoised tema isa hobust püüdsid puua, kui ta endale naist, Anna ema, läks kosima ühte Kodavere külla), kuidas kord üks vanaeit Kassema küla Prossa talu lakas oli kratti teinud ja Tõntsu peremehelt, kes tookord oli vallas miski võimumees, sai mõisapõllul vitsanuhtlust. Sedagi ta teadis, et Kalevipojale

*Kaiu järv oli kaenlast saadik,
Peipsi järv oli pe-st saadik,
Ilmjärv ilmatu sügav.*

Tal oli meeles seegi, et kunagi möödunud sajandil Kustase naabri, ühe Ostrati pulmas lauldi:

*Kelle see kena kanake:
Suka see kena kanake.
Kelle kukel kuldaharja?
Keskküla kukel kuldaharja.*

Põnev oli ka kuulda, missuguseid rahvalaule Pilli Mari leelutas kunagi teoajal Kudina mõisarehes ja mida soldati tütar Luua Ann oli laulnud tema õdesid-vendi Kustasel kiigutades, näiteks:

*Kiigu, kiigu kitsetalle,
memm läks metsa heinamaale!*

Kui see ristipoeg sai täismeheks, ta kirjutas need üles, ent need ülestähendused tal hiljem enamasti hävinesid seiklustes Saksamaal (välja arvatud need read, mis olid saadetud Eesti Rahvaluule Arhiivile Tartus). Muinasjutte Leena ei harrastanud, nende vestmiseks tal vaevalt kunagi oli aega kibeda töö kõrval. Toodagu siiski siin mälusalvest esile üks muistendikilluke:

Talu koer ja hunt olid suured sõbrad. Kui koera talus tulid pulmad, koer kutsus hundi pulma toidujäänuseid ja konte sööma. Hunt tuligi ja nad pugesis üheskoos pulmalaua alla ja asusid sööma seda, mis laualt pudenes. "Ole aga vait, ära häält tee!" manitses koer hunti. Ent hunt ei suutnud kiusatusetele vastu panna, ütles koerale: "Lugu tuleb pääle! Lugu tuleb pääle!" Koer vaigistas teda küll korduvalt, aga viimaks hunt siiski ei suutnud end hoida, hakkas uluma "Uu-uu-uu!" Pulmalisile oli selge, et laua all on hunt, suures segaduses nad hakkasid rüsinal hulki kolkima kõigega, mis kätte puutus. Rüsinas ja melus läks hundi õnneks toauks lahti, ja hunt pääses metsa pakku terve nahaga.

Vanade aegade ümber keerles Leena jutt ka neil kõnnikäikudel, mida ette võttis surnuaiale, kahe kilomeetri taha kodunt. Kevadel, kui koduaeda sigines õisi, sidus ta kimbu murtudsüdameid, sirelioksi ja muud seda laadi õitsvaid taimi ja viis need oma vanemate hauale, kohendas kalmuküngast. Kas sääl siis oli vähe rääkida kalmu all puhkajaist, omastest ja naabritest! Kuigi Leena muidu polnud lobiseja, eriti hoidus kaasaegse küla klatšist. Pikema matka ta sooritas ristipoja saatel pühapäeviti Süvalõpe küla Soe tallu, kus elas ta õde Sohvi oma mehe, endise kooliõpetajaga. Ristipoeg sai peagu ehmatuseks näha, kui varemeiks lagunenu oli Siidrite Puustuse talu, küla viimne, ja milline toredus valitses seevastu Kudina mõisas keset puiestikke ja parki.

Miski moodne sotsiaalse ebavõrdsuse tunne võis sellest vastuolust kooruda. Ja siis viimaks too Soe talu kaasikutukas (mis muide paistis Kustase aia kõrgpunkti) oma peagu villatüüpi elumaja ja aiaga, milles omal ajal pärast peigmehe Lellepi varakut surma ööd läbi oli kõndinud Anna ja säält käinud istumas ja luuletamas suurel põllukivil. Sel päeval ristipojal polnud mahti palju mõelda sellele muistsele romantikale, sest ta leidis Soe onu raamaturiiulilt avastatud *Tomu onu onnikese* ja neelas seda pisaraid pühkides. Veel teinegi verivärske põnev teos puutus talle sääl pihku, Postimehe 50-nda aastapäeva juubelialbum suurte eesti meeste elulugudega, millede sirviminegi äratas rahvuslikku iseteadvust. Ristipoeg oli juba seitsmeaastane, agar Postimehe lugeja ja oma ema ärkamisaegse laulu-repertuaari mõju all rahvuslikult ärganud inimraasuke. Õhtul pärast

pikka Soe-matka väsinult koju jõudnuna oli ta varustatud uute sügavate, mõtlemapanevate muljetega.

Leena oli koolis, kus ta oli käinud paar aastat, olnud laisk, kool polnud teda huvitanud, nagu ta ise siiralt tunnustas. Ta oli tikkunud talutöö juurde, kuhu ta oli nagu loodud oma kongninaga ja naise kohta tugeva kondiga. Aga üks vastuoluline kirg seiras teda eluaeg, lugemisjanu. Juba sellest saadik, kui ta pidevalt oli lugenud Jannseni, siis Jakobsoni (kelle "Sakala" esimese numbri pühendusvärss tal püsis meeles eluaeg) ja viimaks Tõnissoni lehte. Võib-olla ta oli selle pärinud oma emalt Kustase Leenult, kes oli olnud innukas lugeja, kellele ta mees Juhan oli pidanud linnasõitudel aina kaasa tooma raamatuid ja kes oli olnud ka rändkaupmeeste raamatuäri agar toetaja. Sest raamatusõprusest ei jäänud kahjuks konkreetseid jälgi tema järeltulijatele, sest kogu tema raamatupärand oli kingitud Allküla vallavaestele, vigaseile Sandri Kaarlile (Selgis) ja tema õele Liisale tänuks nende surnuvalvamise hoole eest Leenu ja Juhani surma puhul. Too õnnetute inimeste paar oli ka laulu- ja lugemiskireline (Kaarel oli Maarja-Magdaleena kirikus Rebase Andres Tiidu kõrval tuntud juhtiva üle kiriku lauljana) ja Leenu kirjavara kulus neile marjaks ära, kes olid nagu elavaks tõendiks selle kohta, et terve vaim mitte eranditult pole seotud terve kehaga.

Kustase Leena oli üksik, vallaline inimene, nagu juba eelöeldust peaks nähtuma. Ta oli sündinud aastal 1862, samal aastal kui oli kivirehealuse ühe seinakivi numbri ja aastanumbri järgi ehitatud talu pikk vana rehe-elumaja. Miks ta oli jäänud vallaliseks, jäi tema enda saladuseks. Jõuka talu kaasavaraõigustega tütre, terve ja tööka noore tüdrukuna oli ta noorena mitme kosilase meelt ärritanud. Võib-olla selle küsimuse võtmeks oli talu sahvris tema riidekirstu peidetud südame, ankru ja ristiga kuldsõrmus, mille kinkijaks oli olnud keegi sugulane, kelle käsi hiljem elus just hästi ei käinud.

Aga pole võimatu, et Leena ei tahtnud lahkuda oma esivanemate talust, selle põldudest ja niitudest, milledesse ta oli sügavasti kiindunud. Kirstus oli tal veel vanuigi talutütre kaasavara jäändeid, vaipu ja pesuriidepakke. Vana sametkõitelise vasklukku-dega kirikulauluraamatu kõrval lebas sääl pieteetselt hoituna raamistatud sinipaberi-pärjaline trükitud õnnesooviluuletus (aastast 1877 või 1878), mille J. K(ont), kunagine Vara abikoguduse köster oli pühendanud Leena vanemaile hõbepulmadeks (vt. lk. 52). See

mälestusleheke rändas paljude muude ristipoja paberite seltsis hiljem Saksamaale ja kadus säääl kui tina tuhka.

Leena lugemisharrastuse juurde veel tagasi tulles mainitagu, et see sai hoogu, kui vennapojad koolis hakkasid käima ja raamatukehva tallu sigines kooliraamatuid ja sekka mõnikord eesti ilukirjandustki. Siis kadusid poiste raamatud vahetevahel saladuslikult ja hiljemini selgus, et Leena oli nad võtnud endale lugeda. Kampmanni lugemisraamat näiteks oli temale üheks maiuspalaks ja Vilde, Bornhöhe ning Tammsaare teosed näisid ülimalt huvitavat. Need olid talle lihtsalt juturaamatud, juttude põnev intriig võis teda esmajoones huvitada. Palveraamatu lugeja ta vähemalt oma töövõimelises eas polnud. Loetu muljeid ka kunagi kellegi teise lugejaga ei diskuteerinud. Lugemislust tal kahanes, kui eesti raamatud hakkasid ilmuma ladina kirjas temale koduse gooti šrifti asemel. Ta oli sellele trükistiili vahetusele otse avalikult pahane, see häiris tema huvisid tõsiselt. Et ta salamisi lugemiseks oma tööruhmelduste kõrvalt aega oskas ja täidis leida, oli lausa ime.

Oma üksilduses ei olnud Kustase Leena ometi mitte üksildane. Ta oli end nägematute niitidega sidunud meie tublisti noorema venna perega, tundes enda elu mõtet talu mehhanismi kuulumises, ilma et ta oma osatähtsust selles kunagi oleks rõhutanud. Selle perekondliku kuuluvuse sümboolseks kinnituseks oli venna perekonnaga koos armulauakirikus käimine. Leena hoidus altari ees oma pere liikmete vahele, et mitte mõne tundmatu kaaskristlase suujälje järelt karikat puudutada. See oli tema puhtusnõue ilmselt. Tema nimel oli varemail aegadel talu laudas üks lehm (sellest siis see munapudrutegemise komme, millest eespool juba oli juttu), tema pärandusrublad olid lõpuni talult välja võtmata, tal oli (vist talu linamüügist) ka muid vähemaid omi tulusid, nii et tal Esimese maailmasõja ajal oli riigipangas hoiustatud mõnisada rubla, mis siis revolutsioon nullistas ja sellest järele jäänud nullidki viimaks evakueeris Venemaale, mis Leenale oli võõras logarditemaa.

Kustase Leena sai oma perekonnas vanaema staatuse, sest tema vennapoegadel polnud vanavanemaid ei isa ega ema poolt. Isapoolsed vanavanemad olid mulla alla läinud, kui kaksikud poisid polnud veel aastavanused, ja emapoolsed oli maakamar neelanud keskealistena juba mõni aasta enne nende sündi. Ja Leena täitis nüüd selle kurvalt haigutava tühemiku, lahutamatu liitudes venna perega,

võttes vaikselt, lobisemata endale vanaemakohused.

Koolipõlvest saadik olid Leenale meeldinud ja rahuldust toonud talu välistööd niidul ja põllul. Kui nende aeg oli läbi, ta vuristas tüdimatult vokki, keeritas kerilaudu või kudus sukki ja kindaid. Köögitöö teda ei paelunud, välja arvatud kui ta mõnd oma esisadeaegset lemmikrooga valmistas – näiteks kaerakiisliit, mille pääle ta oli meister, või soolaga keedetud värskaid oakaunu, millest ka kogu talupere lugu pidas. Põllul ja heinamaal oli ta juba oma isa, jalaroosi tõttu vaevaliselt liikuva taadi päevil kujunenud eestöötegi-jaks, peremehe asemikuks, ja selleks ta jäi ka oma venna peremehepäevil kuni jõudu jätkus. Vend pidi mitmest kopsupõletiku põdemisest läbikäinuna hoiduma füüsilistest pingutustest, ja Leena hoidis teda kui silmamuna.

Nõnda ta alati seisis tööväe esirinnas. Kui viie-kuue vikatiga heina niideti, oli Leena oma vikatiga teiste ees, ta võttis laia, latvamise risustusest vaba kaare, mis pärast loovõttugi kaasniitjate kaarte kõrval hiilgas oma puhtusega. Heinaloolisena oli tema kohmakavõitu kogu ka kärmas ja tõhus, selle töö juures uperdasid poisid oma minirehadega, mis isa neile kruupingil oli meisterdanud, või kui tuli saadude vedu küüni või kuhjalava juurde, nad kilkasid sao otsas ja said sõitu. Linakitkujana niisamuti, linapõllul talle ei saanud vastu keegi teine kui vennanaine, perenaine, kes sinna kitkujatele õhtuoodet toomas käis ja siis nagu meelelahutuseks, oma köögi- ja lehmatalitusorjuse unustamiseks suure hooga asus kitkuma. Poistele oli lõbuks kitkutud aina juurde sugenevate, ilusasti päalistikku laotud linapeohunnikute otsas istuda, seda nagu mänglevat põllu puhastamist, rehealuse põranda taoliselt puhtaks muutumist jälgida. Säälsamas kõrval meelitas poiste pilku veel isa või sulase linakupardamistöö ja linasarrutegemine, selle aluspõhja labidaga peegelsiledaks kaevamine. Linakuprail oli erilaadne lõhn, neid oli kiusatus mõnikord hamba allagi panna ja libedat linaseemet maitseda.

Juunikuu põudne sõnnikuveopäev talgutega oli üks kibedamaid päevi aasta jooksul Leenale. Kümnekond hobust poisikestest kutsaritega, tema võttis nad kõik põllul vastu ja kiskus nende koormad nõörsirgerealistesse hunnikuisse. Pidi põllu mõõtmeid tundma, et viiehektariline põld ühtlaselt väetisega katta ja õhtuks tööga jõuda koduväravale, kirikuteele välja. Tuli ka selle eest hoolitseda, et lõunasöömavaheajaks ja õhtul töö lõpus mõni arglik poiss ei jääks

oma koormaga viimaseks ja saaks sitakiili teotavat nimetust.

Järgnevad päevad kulusid paaril-kolmel naisel sõnniku lahutamiseks, Leena oli säääl nende seas ja ees oma sõnnikuhanguga. Sügisel kui masinaga peksti rukki- ja tõuviljareht, oli Leena töökoht masina pära juures, kus ta kohutavas tolmutilves kandis masina alt suure sarjaga aganaid kuhelikku, mõnikord abilisega, kes aitas kanda sarja teisest sangast. Hilissügisel oli Leena muidugi asjatundjana ja suurte vilumustega töömurdjana rehes, kui päevade viisi ropsiti lina, mis jällegi oli üks kõige tolmuemaid talutöid. Tema tuli siis viimasena rehest oma laternaga ja ta nägu oli nii tahmane, et oli palju vaeva selle pesemisega, enne kui sai asuda söömalauda ja viimaks voodisse pugeda.

Kui sügissuvel nähti Kustase perenaisi all Luhajõel lambaid pesemas, oli Leena muidugi jälle sääligi. Üle põlvede vees, üleni veepritsmeis, võttis ta koos teistega kaldalt vastu tõrksalt siplemaid ja kabuhirmust määgivaid lambaid ja tallesid. Poisid olid kaldale provisooriselt püstitatud taras ja püüdsid säääl ükshaaval kinni hirmunud loomakesi naistele edasiandmiseks, mis neile oli nagu lustipidu. Märjaks sai ju ka selles rüsinas.

Nii ta ekspluateeris ennast, see Kustase Leena. Vabatahtsi, mingit omakasu taotlemata, enesele midagi, armastusest oma kodutalu ja suguvõsa vastu. Vennal oli kolm poega linnas koolis ja pärast ülikooliski, keegi pidi ju ka nende eest tööd rühmama. Isegi tema nn. vaba aja harrastused olid sellesama tunde, ligemiste teenimise teenistuses. Vaba aja tulusaks harrastuseks oli tal, kui ta läks põimima ja sarda panema ube, milledest tema talu teised palju ei hoolinud, mis aga oli meie maal ürgne toidusejätik, sest nagu tema ütles: *Oa leemel on leivakott seljas*. Ja sellest sai ta ju, nagu juba kuulsime, hõrke soolaga keedetud kaunu. Ta hoolitses selle eest, et kotikeses alati oli köömneid pereleiva maitsestamiseks. Oma käikudelt põllul ja niidul tõi ta kaasa nupulisi köömnevarsi, pani need puntidena kuivama elumaja pööningule sarikate vahele ja peksis *köömneriht*, kui aeg oli selleks küps. Sinnasamasse pani ta soost kaskedelt lõigatud saunavihaoksad, nii et neist piisas kogu aastaks.

Rehe Peetsu

Rehe talu peremees Gustav Peetsu meie naaberküllast Kõrendusest oli mulle juba kui pisipojule hästi tuttav, tänu meie ema lauluharrastusele. Sest Rehe Peetsu, nagu teda meie kihelkonnas ja selle ümbruses kutsuti, 1860-ndate aastate mees, oli kuulus laulu- ja pillimees ja väga positiivselt omapärane isiksus, otse juhtiv kultuuriisiksus külaoludes. Temap see oli, kes juhatas aastakümneid meie Maarja Laulu- ja Mänguseltsi segakoori ja pasunakoori, pidas laulukoori väljaõpetamiseks lugematuid lauluharjutusi, käis oma laulu- ja pasunakooriga oma eluajal kõigil laulupidudel ja mõnel kohalikulgi laulupeol, sisustas oma kooride esinemistega kohaliku seltsi näitemänguõhtuid ja nende ühenduses korraldatud tantsuõhtuid, kirikupühade aegu ilustas kirikuteenistusi oma koorilaulu ja pasunakooriga jne. Pääle selle oli Peetsu oma ausa iseloomu tõttu otsitud usaldusmeheks mitmeis kogukondlikes üritusis. 1917-nda aasta vallavalimistel näiteks lauldi vallas ühes kuplees:

*Peetsust saagu vallavanem,
ta on Tani Ludvist parem.*

Aga vallavanemat Peetsust ometi ei saanud juba sellepärast, et teda kui rahuarmastavat meest vallaametid ei huvitanud, kuna nende ümber olid vallas alaliselt kahe "partei" tülitsemised käimas. Temale jätkus muusikast, oma talu tööst ja lastepere korralikust kasvatamisest. Peetsu vanem poeg õppis Tartus juurat, temast sai Vabariigi kohtunik, ja noorem, ka ülikoolis õppinud poeg, oli isalt pärinud musikaalsuse ja toreda lauluhääle, jäi aga pärast isa kodutalu haritud peremeheks. Kui nooruses korra Rehel käisin, torkas silma selle ilumeelselt korrastatud aed ms. oma roosipõõsastega ja – kivide ebatavaline rohkus põldudel. Muusikamehest peremehel ei olnud ilmselt mahti kividenuhtlusega edukalt võidelda.

Peetsu oli teadlikult rõhutatud talupoegliku välimusega mees, kellele mingi peenutsemine põrmugi ei istunud. Väljaspool kodu liikudes ta, küllalt pika kasvuga mees, torkas silma oma hoolitsetud täishabeme, muinaseestiliselt halli ülikonna, säärivate ja krae asemel hoolikalt sõlmitud ja pleetnõelaga kinnitatud kaelarätikuga. Nii ta seisis ka oma koori ees taktikeppi vibutades, ka linnas laulupidude

aegu.

Mõistatuslikuna paistis küsimus, kust Peetsu oli saanud oma suure muusikatundmise. On usutav, et ta kogu oma muusikalise hariduse alused oli omandanud kihelkonna- ehk köstrikoolist Maarja-Magdaleena köstrilt Mattias Sõberilt, kes juba esimese üldlauupeo ajal oma meeskooriga oli auhinna saanud ja teiste kaasaegsete koorijuhtide seas pidi olema silmapaistev, et ta oma kooriga laulupeo ajal võis olla korteris Jannsenite peres. K. A. Hermann *Laulu ja mängu lehest* ta oli kindlasti lisaäratust saanud. Teatavat julgustust muusika alal võis ta saada ka endast üle kümne aasta vanemalt kohaliku muusikaürituste juhilt Kaasiku Gustav Veskilt, minu emaisalt.

Minu ema jutustas, et Peetsu oli noore mehena kord kodus oma isaga (muusikaharrastuste pärast?) tülli minnes mitu nädalat elanud Rehele lähedases Kaasiku Veski talus. Sääl oli kodune orel, selle juures olevat siis tema ja Veski koos palju musitseerinud. Peetsul oli tõenäoliselt absoluutne muusikaline kuulmine, kooriga esinedes ta laulis ise kaasa oma mahlakat bassi, enamasti aga toetas falsetiga kaasa tenoreid, kes tihti olid nõrgad kooris.

Ta oli võimeline komponeerimagi. Tema koori repertuaaris olid mõningad lihtsad humoristlikud laulud, millede kohta teati, et nende viisid olnud tema loodud, näiteks:

*Kui köögi Riinu kausi katki löi,
mis juhtus siis, kui mõtted armsa peal...*

ja rätsepate eneseülistuslaulu:

*Me teeme suurt ja rasket tööd,
ei leia rahu päevad ööd jne.*

Pasunakooriõpetust võisid Peetsu, Veski jt. saanud olla küllap Väägvere Taavet Virkhausilt, eesti pasunakooride isalt, kes ju elas Maarjast vaevalt paarikümne versta kaugusel. Vaskpillid nad said kingiks Saare *krihvinilt*, kes neile terve komplekti pille tellis Sak-samaalt tänuks selle eest, et nad oma laulukooriga olid käinud teda sünnipäeval "üles laulmas". Too mõisaproua oli muusikahuviline ja talupoegadesõbralik daam. Pasunakoori juhtimisel olid Veskile (kes suri varakult, keskealiselt) ja Peetsule asemikeks mõned Vene sõja-

väeteenistuses pillimängu ära õppinud nooremad mehed nagu August Säärits ja (G. Veski poeg, minu onu) August Veski, kunagise Krasnojarski polgu (Tartus) abikapellmeister. Kuna Peetsu pasunakoori pillimeeste hulgas olid mitmed Augustid, nimetati kõiki Maarja pasunamehi naljatlevalt *pilli-Augusteiks*.

Ilma Rehe Peetsuta, põllu-, pilli- ja laulumeheta oleks elu Maarja-Magdaleenas 1880-ndail–1930-ndail aastail olnud väga hall ja vaimselt ilmetu. Ta läks oma koguduse kalmistule puhkama targasti enne kolhoosiajastut, et mitte näha selle ajastu Eestis toimunut. Tema kohtunikust ja skaudijuhist poeg puhkab Ühendriikide mullas. Aga Rehe Peetsu auväärset nime mäletavad ta kodukohas kindlasti kõik, kes laulust ja pillimängust lugu peavad. Võib-olla mäletab mõni sääl veel seda kohalikku laulugi, mida kunagi laulsid talle tema laulvennad tema pulmas:

*Puhta Hans on rikas mees,
Peetsu pole vaene,
päriskoht tal valla sees,
puudub aga naene.*

Puhta Hans oli tõesti olnud rikas mees, nii et naljahambad pulmas laulu väänasid *Peetsu poole vaesem*, ent vaimselt arenenuna ja edasipüüdvana Rehe Peetsu omal kivisel põllul oli vähemalt poole rikkam oma äiast Hansust ja teistest valla kuulsaist rikkaist meestest.

Sepamutt

Olin viie-, kuueaastane jõmpsikas, seisin suviselt paljajalu meie maja põhjapoolses otsas sisse säetud poe leti juures. Mul võis sinna asja olla, küllap olin tulnud maiustusi ostma. Poe uksekell tilises ja sinna astus mu kõrvale väike, kõhetu, teraste tumedate silmade ja musta pääga vanem naine. Tundsin tema ära, teda kutsuti külas Sepamutiks. Aga seekord silmitsesin teda eriti teraselt ja segase hirmuga, sest olin kuulnud sosistamist, et Sepamutt oli süüdanud põlema Prossa Mihkli pika õlgkatusega rehe-elumaja. Olin ema käekõrval maja teise otsa aknast hirmust lõdisedes jälginud toda õudsat tulemöllu, mis ähvardas kogu meie ridaküla, ka meie kodu. Sügisõhtune ilm oli vist tookord olnud õnneks nii vaikne, et tulekuri naabertaludele ei levinud. Tulekahju kustutati, aga maja põles maani maha.

Pilt sellest eidest täiendus ja selgines seda mööda, kui ise aastaid juurde sain. Selgus, et jutt tema tulesüütamisest oli vaid tühi külajutt, mida levitas mõni pahatahtlik külainimene. Sepamutt oli terava sõnaga naine, kes kergesti kaasinimestele ette jäi. Pikapääle selgus ka, et ta oli koguni hõimlane meie perele. Ta oli vana külasepa lesk. Tema mees, kes juba ammugi tema kõrvalt oli oma raskest tööst surnuaiale puhkama läinud, oli meie vanaisa Kustase Juhani Kopliotsa saunatädi poeg. Mingipärast teda tagantjärele mäletati veel Alevisepa nime all. Sepamuti nimetus oli niisiis sellele eidele kõigiti seisusekohane. Peagu elulõpuni ta elas sepamajas küla karjatee Uhmardu kõrtsi poole mineva haru ääres paksus lepikus, millest majake vaevalt välja paistis.

Kunagi oli siin olnud elu Sepamuti valvsalt juhtiva silma all: oli leegitsenud ääsituli, kõlksunud haamrid ja hirnunud sepaliste hobused. Selles lepikus oli olnud ka külanoorte lõbutsemiskoht küla kiiguga, kuni kõikvõimas vallavanem Kustase Juhan selle oli lasknud maha raiuda. Siin oli mutt lesena üles kasvatanud oma kolm poega: Hindriku, kes elatas end nooruses talusulasena, hiljem lahtise päevatöölisena, ent tänu oma töökale naisele siiski kasvatas korralikeks tööinimesteks arvuka lastepere, poja Mihkli, kes oli väljaõppinud sepaks Peterburis, naasnud kodukülla pärast vene revolutsiooni, elanud oma väikese perega paar aastat meie Kustase talu rehe-elamu kambris ja teinud külasepatööst hoopis kvaliteetsemat tööd meie pa-

jas, viimaks aga oli siirdunud sepameistriks ühte Põhja-Eesti riigimõisasse, ja Gustavist poja, kes oli mingi varguse eest saadetud Siberisse, nagu räägiti (sinna oli tsaariajal, millal Vene kroonu otsis uusi asunikke Siberisse, kerge sattuda lihtsalt vallakohtute otsuse algatusel). Gustavi poeg Oskar, minust paar aastat vanem, kasvas ka üles Sepamuti hoole all, õppis minuga koos meie küla koolis päris korralikult, oli hoolsasti riietatud poiss, tihtipäele siiski vist liiga kergelt riides, nii et hõlpsasti sai külmetuse ja sellest ohatise suu ümber. Oskar kadus kohe pärast kooliaega külast jäljetult. Vanaemal polnud jõudu oma kätetööga tema eest kauem hoolitseda, kuigi ta siis juba oli uuesti abiellunud. Tema abikaasaks oli siis lühikest aega Siidri Vidrik, vanamees, kes vaevast viisi end elatas juhusliku tööga, mis temale, kõvale piibumehele, palju pääle tubakaraha sisse ei toonud. Ta võis olla ainult koormaks Sepamutile.

Nooremana, veel vana sepa elades, oli Sepamutt mehega vabadel hetkedel armastanud kõrtsis käia. Eluveeallikas Uhmardu oli ju nende kodust vaid versta kaugusel. Nad olid mõlemad alkoholist lõbu tundnud ja meeleldi proositanud. Raske sepatöö võis seda moraalselt õigustada. Nad olid siis ka hobusemehed, ja laatadel käisid nad lustakalt koos. Saare ja Pataste laadad olid ju nagu oma külje all. Vanal sepal oli kalduvust hobuseparseldamiseks. Koos nad vahtisid hobustele suhu, nende vanust määrates ja uurisid nende jalgu ja kapju. Võib-olla mõnikord nii ka vahetasid hobuseid. Tartus oli tal siis põhjust vahetevahel käia, eriti kuna tema õde elas sääl Gildi tänavas ühe suure kivimaja majahoidja (s.o. kojamehe) emandana. Linnas ta käis mõnikord jala, oma kõpsaka sammuga. Varahommikul lüpsis oma lehma, riisus oma piimatagavaralt kulbiga koore, kloppis selle kausis võiks ja võttis linnateele kaasa. Müüs selle turul, nii sai linnaraha. Õhtupoolikul varakult lippas juba koju, teel võis ja ka õnne olla hobuseküüdi saamisega. Elu sepamajas noore perenaise valitsuse all kees ja oli plaanikindel tolle abielu ajal, mille mälestuseks ta alati kodunt välja minnes kandis oma kulunud hõbesõrmust ja korralikult ette seotud põlle, hantvärgiperenaise tunnust.

Pärast sepa surma Sepamutt elatas end päevatöölisena taludes põhimõtte järele: *Kelle jalg tatsub, selle suu matsub*. Ja temal oli vanuigi veel krapsilt tatsuv jalg. Välistöödel, värskes õhus viibimine oli talle ilmselt meelepärane, ketramisest ja kudumisest rääkivat teda vaevalt kuuldi, mis oli teiste temaealiste tuluallikaks. Oma väledate

välisõhunäppudega ta oli nagu loodud marjakorjajaks metsas. Kes neid marjakorvitäisi jõuab lugeda, mis ta Saaremetsast taludesse oli kandnud. Need võeti kõikjal avasüli vastu, sest Sepamuti korjatud marjad, pohlad ja mustikad olid puhtad, purutud ja terved.

Meie talus oli ta nagu mujalgi teretunud päevatööline, küll heinaloovõtjana, sõnnikulaotajana, abilisena rehepeksumasina juures. Sääal ta oli aganate võtjaks masina all. Olen teda ise mõnikord olnud kuhjaga aganasarja aganakuhjale tassimas aitamas, kui nägin, et väikesele vanakesele see töö kipub üle jõu käima. Aga tema oli selle juures südi ja lustakas päälegi. Väikese põngerjana mulle meeldis põllul jälgida linakitkumist, kuidas sellest hiljuti veel õitsenud sinisest lilleväljast sai järgneva aasta seemet ootama jääv sile mullapind ja kitkujate taga ilusate kümnepeoliste hunnikutena lina raatsijat ootavad linapeahunnikte sümmeetrilised rivid.

Mu emale, perenaisele, meeldis ilmsesti see töö, ta oli tihti linakitkujate rivis ja kuulus mu rõõmuks parimate, nobedaimate kitkujate hulka. Sepamutt oli ka, kuni jõudu jätkus, nii mõnigi kord meie linapõllul. Aga tema võttis endale omaette kitkuda terve vakamaa. Peremees mõõtis talle sammudega välja vakamaasuuruse põllutüki, seitsekümmend sammu igat kanti, ja siis läks kibe töö lahti, linapeod muudkui langesid peohunnikuisse, kuni töö oli valmis. Nobedad käed tegid selle töö ruttu. Ja tasu oli selle raske töö eest suhteliselt kõrge.

Vananemist tundma hakates Sepamutt müüs oma maja kolmekümne marga eest meie talu tööjuhatajale Siimannile. See kavatses selle viia meie Lossiluha kingule, kuhu selleks oli talu poolt lubatud majaase, millel see kavatses veeta puhates oma vanu päevi. Ent see majaehitus ei saanud teoks, küllap need vana külasepa maja jämedad palgid viimaks läksid kütuseks. Sepamutt elas pärast seda poja juures, vahetevahel ka mõnes meie küla talus, kuna poja pool oli kitsas ja laste tõttu kärarikas olemine. Oma rõivakirstu tõi ta maja müües meie talu sahvrisse, et seda keegi kõrvaline ei pääseks sorima. Hõimlaste pool oli see nagu kindlalt kohas. Ja ega meil seda vana Sepamuti pulmaaegset rariteeti ka keegi ei puutunud, kuigi selles võis olla huvitavaid ja väärtuslikke möödunud sajandi tunnistajaid.

Viimati nägin teda meie talus 1920-ndate aastate lõpul. Arvata-vasti ta oli tulnud oma rõivakirstu korraldama, milles oli ju kindlasti ta suurim vara – surirõivad. Ta oli juba üle kaheksakümne aasta

vana, tragidus oli temast kadunud, muistsete töökate käte sooned olid tal siniseks tursunud. Ent tal oli veel jõudu enese kulul naljatada. Ta vaatles end peegli ees, silus oma kondise käega põski ja ütles: *Kortsud on palgele tulnud, vanus hakkab kätte jõudma.*

Kui ma järgmisel suvel sinna tallu läksin, kuulsin, et Sepamutti pole enam. Ta oli Maarja surnuaiale eluvaevadest ja muredest välja puhkama läinud, sinna, kuhu kõik meie küla rahvas viimaks läks, kui vaid miilitsad, kolhoosisundus jm. mujale surema ei saanud.

Muntri Tooma matused ja Uhmardu "vene" kirik

Kes vanal hääl ajal juhtus sõitma Tartust Peterburi maanteed välja nii kaugemale, et jõudis mööda Pataste kõrtsist ja kihutas versta kolm mööda nagu rebasesabaga veetud teelooke Kaiavere mõisale kuuluva okaspuumetsa vahel, tuli viimaks välja legendikule, kus varsti järsku Kulmuvere mäe all teest vasakule maanteele suubus Maarja-Magdaleena kiriku juures tulev kirikutee haru vastava viitetulbaga. Siinsamas ees oli vasakul Toomajaani ja paremat kätt kõigepealt Ilvese talu, rahvasuus Tiidu taluks kutsutud, siis hajataludena metsatukkade vahele laiali paisatud muud Särje küla talud kuni alla Uhmardu jõeni välja – Peetsu, Lombi, Kalame(he) ja muud. Ja kolme-nelja versta kaugusel säält metsatukkade ja sooribade taga olid kõrvuti peidus kaks järve, kitsa Pedassaarega üksteisest eraldatuina, Jõemõisa ja Kaiu järved. *Kaiu järv on kaindlast saadik* olnud Kalevipojale, sedagi veel vanarahvas säält nurgas mäletas, nii et muinsustehuviline sõitja oleks võinud siinmail kas või tasahilju Kalevipoja jälgi ajama ja tema mõõgalugu selgitama hakata. Kirikuteekäänuni välja jõudes ta aga vaevalt oli märganud kidurat mändide salka parempoolsel teeveersel liivakünkal nigela värvimata puuvärvaga ja lagunenenud taraga – Uhmardu õigeuskoguduse surnuaeda.

Tuhat või enamgi aastat pärast seda, kui Kalevipojad olid oma vägevate tegudega siit kadunud ja rahva mälestuseski juba jõudnud unarule vaibuda, olid 19. sajandi teisel poolel Peipsi-tagused sortsid siin hakanud oma sarvi näitama ja asutanud siia õigeusu koguduse, ehitanud Tiidu talu kõrvale kuldsete kuplitega telliskivikiriku preestriasulaga ja ministeeriumikooli, mis Särje kooli nime all idast tulevat valgust oli hakanud levitama. Sajandivahetusel võis koguduse hingede arv vaevalt ulatuda üle paarikümne, sest mitmed keisrilt maasaamise lubadusega peibutatud maatameeste perekonnad olid varsti pärast uue usu abistamisvõimetuse selgumist jälle uuest usust loobunud. Siinne preester teenis ühtlasi Välgi vene küla kogudust idas Peipsi pool ja välgilased ja muud peipsiäärsed venelased kasutasid suurte kirikupühade aegu Uhmardu kirikut nagu mingiks väljasõidu- või ristikäigukohaks. Ministeeriumikool ei suutnud elujõulise kihelkonnakooli kõrval endale ka kunagi õiget tuult tiibade alla saada ega ülekihelkondlikku tähtsust omandada. Surnuaedki loomulikult ei olnud kujunenud mingiks koduseks viimase puhkuse

paigaks sinna männijuurte vahele maetuile: längus puust kolgaristid ja sekka mõni harv raudne ristike tuiskavate liivaradade äärtel, harva mõnel haulal põuas närbunud lillekimbuke. Seda oli ilmselt märganud ka preester Skoropostishnõi ise, kes oli enesele väarikama ja kenama puhkepaiga võtnud kiriku kõrval raudaias.

Lohutu oli elu olnud sajandivahetusel ja aastail enne seda siin Särje küla liivikuil, vene kultuuri taimelavaks valitud maapinnal. Alles Vabariigi ajastul, kui piimandus läks hoogu, said mitmed nõukad mehed siin õigele eluotsale ja oma lopsakate karja- ja heinamaadega tõusid koguni ümbruskonna parimate karjapidajate ridadesse. Endisel viljakasvatuseajastul oli lugu olnud teisiti. Vanarahvas jutustas, et vanakurigi oli Elistvere ja Kaiavere viljakamailt maadelt Kulmuvere mäele jõudes ja Särjele ja selle taga sinetavaile Saare metsadele vaadates süljanud: *Ptüi, kurat, kirju kui Saare vald!* ja oli kannapäält tagasi pööranud. Võib arvata, et meeleolude masendavus siinmail ka Tiidu talu koolitatud perepoja Andres Tiido, Mulgimaalt siia siirdunud selgrooka mehe poja, tegi esimeseks tsaari vastu avalikult protesti tõstnud eestlaseks...

See võis olla selle sajandi ühel algusaastal, kui siia Uhmardu surnuaia liivikule oma pika ja vaheldusrikka elu väsimust välja puhkama toodi Kassema külast Muntri Toomas. Ta oli olnud Nikolai-aegne soldat, marssinud ja vägitegusid teinud Krimmis ja Balkanil, ja viimaks otsaga jõudnud tagasi kodumaale, öövahiks Kassemale. Vargus oli tol ajal taludele kõvaks nuhtluseks, eriti hobusevargus. Omas vallaski oli talusid, kes hobusevargaid vastu võtsid ja neile varastatud vara ja hobustega Petserimaa kaudu ja muudki teed Venemaale kadumist aitasid. Ja kui juba Liivimaa piiridest noosiga väljas oldi, olid jäljedki kadunud nagu vits vette. Metsatagusest Nava külast räägiti, et sääl suurem osa peremehi hobusevarastega sõbrutsesid ja eriti Silla metsatalu päris varastepesa olevat olnud. Kassema ridakülas nagu paljudes muudeski asuti oma abi teele: pool tosinat reastikku olevat talu palkasid aastakümnete jooksul alalise öövahi, kes ööd otsa sammus talude vahelisel teel, põigates vahetevahel end taludes soojendamas. Selleks oli alati keegi töövõimetu vanataat, kes muud ei vajanud kui tubli pakasevastase varustuse ja moonna ning tubaka. Kui taadil endal polnud külas oma elamut, elas ta vaheldumisi eri taludes, millede vara ta valvas.

Muntri Toomast ei teatud, kust ta külla oli tulnud ega kus ta

hingekirjaski seisis, tema oli oma aastad, mis ta teenis öövahina, muidugi külakorraline. Ja siis ühel hommikul, kui ta oli Kustasel majutusel ja toidul, leiti, et Toomas oli läinud igavese rahu maile. Telliti külast kirst, valvati mõned ööd, nagu kristlik komme ja ligimesearmastus käskisid, ja siis tuli muidugi matmise kord. Viimase hingetõmbeni ausalt töötanud mehele said osaks matused, nagu neid tol ajal peeti ainult vallavaestele. Ühestki sugulasest ligidal ega kaugel polnud aimugi, mingit varanatukest ka kadunust polnud järele jäänud. Rakendati ette hobune – oli vankritee – ja sulane Lombi poiss ja noorem tööpoiss Kanepi Juhanes saadeti Maarja-Magdaleena kiriku juurde ainsaiks matjateks ja matuselisteks.

Juhanes oli poisikese tempe täis, mis isegi surmajuhtumi puhul endid ei lasknud taltsutada. Ta tõrkus matma minemast, sest tema ütlemise järele Toomas kui vana kroonumees võib olla "vene usku", ja selle usu surnuile tulevat enne matmist suud anda. Lombi poiss võttis asja tõsiselt, sest Juhanes pidi ju seda asja tundma, kuna tema isa oli ju ka kord noores eas olnud vene usku salvitud. Pererahval oli palju tegu enne kui said Lombi poisi uskuma, et Juhanes teeb sobimatut nalja ja et suuandmiskohustust pole olemas. Nii saadi Tooma matjad viimaks väravast välja.

Maarja-Magdaleena kiriku juures esitati matmissoov pastorile. Sääl võis siis olla kirikuõpetajaks Hollmann, tuntud baltisaksa haritlasperekonna võsu, tubli muusika- ja rahvamees. Kõigepäält tulid muidugi kirikukirjad Tooma suhtes selgitada. Kuid pikast otsimisest hoolimata ei leidunud kirikuraamatuis märkigi Muntri Toomast. Pastor keeldus kategooriliselt matmast. *Toomas kui kroonumees pole minu koguduse liige, ta võib olla vene usku, ja nõndaviisi mina, luteri kiriku õpetaja, ei tohi teda matta.*

Luteri pastoritel oli ju tulnudki tihti rangeid karistusi kanda õigeusuliste juures toimetatud luterlike kirikutalituste eest. Pastor omast keelust ei taganenud, kuigi poisid omalt poolt pääle käisid. Juhanesel oli siis ikkagi veidi õigust võinud olla selle *vene usuga* naljatlemisel. Poisid tulid pastori *kirjutusetoast* nõutult välja ja pidasid tüki aega aru. Külla tagasi pöördumine oleks ka olnud kuulmatu tegu. Mis muud kui Tooma kirstuga üle Kulmuvere mäe Särjele õigeusu preestri, *vene papi* juurde. Esitasid sääal oma asja: *Muntri Toomas, vana vene soldat ja veneusuline on surnud sel ja sel päeval ja palutakse maamulda süngitada.* Preester kuulas kõik ära ja

võttis õigeaks, kuid lausus selle pääle, et tema nii ette teatamata ka ei saa kohe matma minna, tal olevat muid kibedaid talitusi. Ent ta andis matjaile loa sinna ja sinna kohta õigeusu surnuaiale Muntri Toomale haud kaevata ja ta maha matta ja lubas siis ise hiljem minna hauale matusetalitust pidama.

Ja Lombi poiss ning Juhanes tegidki nagu kästud. Labidad ja haudalaskmise-köied olid muidugi kaasas. Ja omad luteriusulise palved lugesid kadunud Toomale ka ära, olgugi veneusulises kohas. Pole põhjust kahelda, et ka preester pärast oma lubaduse täitis ja Tooma puhkepaiga õnnistas. Ja Muntri Toomas, vene keisri truu soldat ja Kassemäe küla usaldusväärne ja aus öövaht oli jõudnud viimsele rahule, kuigi pärast seiklusi, mis pärast tema pikka ja ausat päevatööd oleksid pidanud olemata olema. Rahu ta säääl kindlasti sai, sest pärast võimalikku hauaõnnistust vaevalt veel keegi on käinud teda meelde tuletamas. Temale sai tundmatu haud, nagu sageli saab kõige vapramaile sõdureile ja ennastsalgavamaile tööriigajaile.

Lombi poiss, kes tookord nõus polnud Tooma õigeusulisele laibale suud andma, polnud muidu just suudlemise ja muude valatuste vastane, seda võib siin selle kurva matuseloo lõpus vahest ka veel ära näidata. Ühel ülestõusmispüha ööl ta läks Uhmardu vene kirikusse kindla nõuga säääl tüli tekitada. Ta ehtis enda pühapäeva-rõivaisse, tõmbas sääarikud jalga ja torkas Kustase põõningult leitud lühikese tupemõõga – see võis olla Kaasiku Juhanese üliõpilasmundris või gümnaasiumiõpetajavormi juurde kuulunud, kolikambri heidetud mõök – saapasäärde. Ise teatas selle ehtimise imetlejaile, et läheb ülestõusmispühade ööl vene tüdrukuile suudlustega Kristuse ülestõusmisest teatama, ja kui poisid sellepääle kallale kipuvad, siis rabab mõõgaga. Teised arvasid, et mineku pääsihiks oli kaklus, mitte suudlused. Esimese püha hommikul siis, kui talurahvas Lombi poisilt pärisid, et kuidas kirikus käsi käis, oli tema kurb ja norus: keegi polnud talle kallale kippunud, kakelda ei olnud üldsegi saanud. Uhmardusse tulnud Välgi venelased olid ilmsesti ikkagi nii hardad palvetajad, et tülinorijast väljagi ei teinud. Omas ümbruses võõrkehana tundunud Uhmardu kiriku vähese autoriteedi kohta on aga see lühike riiukuke lugugi iseloomustav.

Ümbruskonna rahvale võõraks jäänud kiriku autoriteeti õõnes-tas laiades hulkades aga eriti järgnev Maarja-Magdaleena kiriku kuke ülesvinnamise lugu. See oli vast 1880-ndail aastail, kui sääälne

luteriusu kirik põhjalikult ümber ehitati ja laiendati. Müüritööd olid venelaste teha, kes olid teatavasti sel alal tublid. Siis kiriku õnnistamispäeval oli muidugi rahvast murdu koos, oli ka vene müüritöölisi kohal. Üks nendest pidi siis piduliku talituse ühenduses pidulikult kuke tornitippu kinnitama. Kohal oli ka Uhmardu preester, kes enne mehe korviga tornitippu vinnamist õnnistas müüritöölist pühaliku talitusega. Rahvas rääkis pärast koguni, et tippu vinnatule oli matusetalitus ära peetud. Mis laadi see preestri kirikutalitus oli, sellest muidugi selle venekeelsuse tõttu ei saadud aru. Kukk jõudis õnnelikult tornitippu, müüritööline sai suure tasu. Ent kui kirikuõnnistus oli läbi, ronisid kohalikud venelased Waldmannid (üks neist Julius, teine vist Aleksander) kirikutorni. Üks neist läks säält kirikuharjale ja käis säält edasi-tagasi, teine ronis koguni tellinguid pidi kuke juurde välja. Õnnistuspeolisel oli muidugi naeru palju. Kogu seda preestri talitust peeti tagantjärgi ainult naljateoks ja kokkumänguks müüritöölistega, et tippuronimise hädaohtlikkuse ettekäändel suuremat töötasu välja kaubelda. Aga küllap siiski oli väikene hädaohuvahe kuke juurde ronimise ja kuke ülespaneku vahel!

Õigeusu kiriku vabam abieluseadus kultuuriliselt nõudlikumas luterlikus ümbruses muidugi ka pistis silma, mõnikord positiivselt, harilikult aga negatiivselt. Oli juhtumeid, et vanad karmid luterivaimulikud ei andnud abiellumisluba neile, kes lugeda ei osanud, kui pruutpaar pastori juures lugemas käis, ja siis aitas ainult õigeusku üleminek. 1930-ndail aastail elutses Kassemal vana talurentnikuisa Engel, seitsmekümnendais eluaastais taat, kes ei tundnud kirjatähti ja keda seepärast luteri vaimulik oli keeldunud laulatamast. Mees oli siis läinud Uhmardu preestri juurde, astunud õigeusku ja oli saanudki kohe naisevõtuloa. Aga selline iseendast inimlik abielukäsitusjuhtum tekitas paratamata ümbruses muiet mitte ainult usuvahetaja, vaid ka uue usu enda üle. Neis Eesti osades, kus õigeusulisi eestlasi oli suuremal hulgal, selliste lugude puhul reageerimine oli muidugi hoopis teine, õigeusu kirik oli hulkadele saanud omaks, kuid Maarja-Magdaleenas, kus seda kirikut peeti ainult venelaste omaks ja tsaarivõimulisaripatsiks, oli reaktsioon niisugune, nagu eelnevaist juhtumest näeme.

Julius Mägiste vanemad Gustav Mägiste (1874–1945) ja Emilie Rosalie Mägiste, sünd. Veski (1877–1960).

*Kaksikvennad
Aksel ja Julius
Mälson (aastast
1922 Mägiste).*

Koolinoored koolivormis 1910-ndatel aastatel: Aksel (19.12.1900–21.3.1950), Julius (19.12.1900–11.3.1978) ja Verner Mälson (17.1.1905–2.5.1968).

Gustav, Emilie, Verner, Julius ja Aksel Mägiste tõenäoliselt vanemate hõbepulmade paiku 1925. aasta algul.

Kustase talu Kudina vallas Kassema külas Tartumaal ilmselt 1920-ndatel aastatel.

Künnitöö Kassemaal, kündjaks R. Ostrat, pärastine vallavanem.

Julius Mägiste sünnikoht, Kassema koolimaja.

*Professor
Julius Mägiste
suvel 1960.
Foto Helmi Virtaranta.*

CASTRENIANUMIN TOIMITTEITA

1. Erkki Itkonen, Terho Itkonen, Mikko Korhonen, Pekka Sammallahti: Lapin murteiden fonologiaa. 1971.
2. Pekka Sammallahti: Material from Forest Nenets. Grammatical Sketch, Two Short Texts, Vocabulary. 1974.
3. Pertti Virtaranta: Vienalaisia lastenlauluja. 1973.
4. Mikko Korhonen, Jouni Mosnikoff, Pekka Sammallahti: Koltansaamen opas. 1973.
5. Seppo Suhonen: Liivin kielen näytteitä. 1975.
6. Viljo Nissilälle 21.8.1973.
7. Lauri Posti ja Terho Itkonen (toim.): FU-transkription yksinkertaistaminen. 1973.
8. Eero Kiviniemi, Ritva Liisa Pitkänen, Kurt Zilliacus: Nimistöntutkimuksen terminologia. Terminologin inom namnforskningen. 1974.
9. Seppo Suhonen: Lähisukukielten muoto-oppia ja lainasuhteita. 1974.
10. Eila Hämäläinen ja Kaisu Juusela (toim.): Castrenianum. 1975.
11. Eila Hämäläinen und Kaisu Juusela (red.): Castrenianum. 1975.
12. Vienan runonlaulajia ja tietäjiä. Aatu Kurosen (1907), Petri Lesosen (1908) ja Iivo Marttisen (1908) muistiinpanot. Julk. Helmi Virtaranta. 1975.
13. Suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen symposiumi Petroskoissa 26.—27.3.1974. 1975.
14. Pekka Sammallahti: Sodankylän saamelaisten entistä elämää Elsa-Marja Aikion kertomana. 1975.
15. Pertti Virtaranta: Karjalaisia sananlaskuja ja arvoituksia. 1976.
16. Fennistiikan opinnäytteitä 1886—1975. 1977.
17. Juha Janhunen: Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. 1977.
18. Pertti Virtaranta: Inkeriläisiä sananlaskuja ja arvoituksia. 1976.
19. Kaisu Juusela ja Heikki Paunonen (toim.): Murrenäytteitä sadan vuoden takaa. 1978.
20. Ilmari Vesterinen: Pääpainollisen tavun jälkeisen soinnillisen dentaalispirantin edustus Tuuloksen murteessa. 1980.

21. Tamás Márk ja Pirkko Suihkonen (toim.): *Folia Hungarica* 1. 1981.
22. Jarmo Elomaa (toim.): *Inkerin bibliografia*. 1981.
23. Kasvumaa. Eeva Niinivaaran kirjoituksia vuosilta 1923—1981. 1981.
24. Viljo Tervonen ja Irene Wichmann (toim.): *Suomalais-unkarilaisten kulttuurisuhteiden bibliografia vuoteen 1981*. 1982.
25. Mikko Korhonen ja Pertti Virtaranta (toim.): *Ulkomaanlehdotrit Unkarissa 17.—22.5. 1982*. 1983.
26. *Fennistiikan opinnäytteitä II*. 1984.
27. Lauri Kettunen: *Vatjan kielen Mahun murteen sanasto*. 1986.
28. Ilkka Firon ja Mikko Korhonen (toim.): *Folia Hungarica* 2. *Unkaria Suomessa*. 1987.
29. Aulis J. Joki: *Kaukomailta ja työkammioista*. 1988.
30. Ritva Liisa Pitkänen, Jorma Rekunen ja Jyrki Kalliokoski (toim.): *Lapinjoen varrelta*. 1988.
31. Seppo Suhonen (toim.): *Ferdinand Johann Wiedemannin muisto*. 1989.
32. Tiit Kukk: *Vesjegonskin karjalaisten tšastuškoja*. 1989.
33. Márta Csepregi (toim.): *Folia Hungarica* 3. *Helsingin yliopiston unkarilainen laitos 60-vuotias*. 1989.
34. Márta Csepregi (toim.): *Folia Hungarica* 4. *Esitelmää unkarin kielestä*. 1989.
35. Riho Grünthal, Sirpa Penttinen & Tapani Salminen (eds.): *IFUSCO 1988. Proceedings of the Fifth International Finno-Ugrist Students' Conference, Helsinki, 22–26 May 1988*. 1989.
36. Johanna Laakso (toim.): *Komin kansan ensimmäinen runoilija. 150 vuotta I.A. Kuratovin syntymästä*. 1990.
37. Juha Janhunen: *Material on Manchurian Khamnigan Mongol*. 1990.
38. *Folia Hungarica* 5. Szathmári István: *Fejezetek a magyar költői stílus történetéből*. 1990.
39. Pertti Virtaranta: *Keskusteluja Valev Uibopuun kanssa – Vestlusi Valev Uibopuuga*. 1991.
40. Juha Janhunen: *Material on Manchurian Khamnigan Evenki*. 1991.
41. Matti Punttila: *Impilahden karjalaa*. 1992.

42. Mati Erelt ja Tiiu Erelt: Virolais-suomalainen kielitieteen sanasto. 1992.
43. Folia Hungarica 6. Görömbei András: A magyar irodalom rövid története. 1992.
44. Jyrki Kalliokoski ja Kirsti Siitonen (toim.): Suomeksi maailmalla. Kirjoituksia Suomen kielen ja kulttuurin opettamisesta. 1993.
45. Fennistiikan opinnäytteitä III. 1993.
46. Julius Mägiste: Noorusaja tallermaa ja külarahvas. 1994.

Castrenianumin toimitteita 46

Julius Mägistet (1900–1978) tuntakse kui üht 20. sajandi silmapaistvamat Eesti soome-ugri keeleteadlast. Ta alustas oma viljakat uurijatööd noores Eesti Vabariigis, töötas Tartu ülikoolis läänemeresoome keelte professorina, kuni oli sunnitud põgenema Teise Maailmasõja mõllus Saksamaale ja sealt edasi Rootsi. Uueks töökohaks sai Lundi ülikool.

Mägiste elutee peegeldab mitmele pagulaseestlasele iseloomulikul kombel eesti rahva elu 20. sajandil. Käesolev raamat, professor Mägiste meenutused oma kodukülast, on tagasivaade Eesti ühiskonda sajandi algul, pilk maarahva ellu. Külaelu avaneb tuleva teadlase poisisilmade läbi – nii rajatakse kirjeldusterikas tee läbi aastakümnete Kassema külarahva juurde.

Julius Mägiste (1900–1978) tunnetaan yhtenä huomattavimmista tämän vuosisadan virolaisista suomalais-ugrilaisten kielten tutkijoista. Hän aloitti hedelmällisen tutkijantyönsä nuorena Viron tasavallassa ja työskenteli Tarton yliopistossa itämerensuomalaisten kielten professorina, kunnes joutui pakenemaan toisen maailmansodan myllyryksessä Saksaan ja sieltä edelleen Ruotsiin. Uudeksi työpaikaksi tuli Lundin yliopisto.

Mägisten elämänkaari heijastaa monelle pakolaisvirolaiselle luonteenomaisesti Viron kansan elämää 1900-luvulla. Tämä kirja, professori Mägisten muistelmat kotikylästä, on katsaus takaisin Viron yhteiskuntaan vuosisadan alussa, silmäys maalaiselämään. Kyläelämä aukeaa tulevan tiedemiehen pojansilmien läpi – tällä tavalla hahmottuu moniulotteinen kuva vuosikymmenien läpi Kasseman kylän asukkaiden luo.